

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

Η Ευβοϊκή κεραμική παραγωγή κατά τη διάρκεια του 7ου
αιώνα π.Χ.: μια κοινωνία σε ρήξη με το παρελθόν της

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΡΟΥΣΣΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2025

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

Η Ευβοϊκή κεραμική παραγωγή κατά τη διάρκεια του 7ου
αιώνα π.Χ.: μια κοινωνία σε ρήξη με το παρελθόν της

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΡΟΥΣΣΟΣ(ΑΜ 68)

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ

Αναπληρώτρια καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΚΑΘΑΡΙΟΥ

Αναπληρώτρια καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΑΧΟΥ

Επίκουρη καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2025

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	4
Εισαγωγή.....	5
Κεφάλαιο I	
Ιστορία της Έρευνας.....	7
Η ευβοϊκή κεραμική της Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου.....	11
Ευβοϊκός πηλός.....	
Τεχνοτροπία.....	
Κεφάλαιο II	
Τυπολογία και διακόσμηση της Ευβοϊκής κεραμικής.....	16
Ανοικτά αγγεία.....	
Κλειστά αγγεία.....	
Κεφάλαιο III	
«Ιδιάζοντα» σχήματα από νεκροταφεία και ιερά.....	26
Μικρογραφικές υδρίες.....	
Υψίλαιμες πρόχοι.....	
Ταφικοί αμφορείς.....	
Κεφάλαιο IV	
Ερμηνευτικά ζητήματα και προβληματισμοί.....	45
Συνέχεια ή ρήξη;.....	52
Βιβλιογραφία.....	57
Εικόνες.....	71
Πηγές εικόνων.....	110

Ευχαριστίες

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επόπτρια καθηγήτριά μου, την κυρία Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου για τις συμβουλές και την καθοδήγησή της κατά την διάρκεια διεκπεραίωσης της διπλωματικής μου εργασίας. Τις ευχαριστίες μου οφείλω να εκφράσω και σε όλους τους καθηγητές του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και ειδικά στην κυρία Κλεοπάτρα Καθάρειου. Η βοήθεια τους και η διαρκής τους παρότρυνση, όχι μόνο προς το δικό μου πρόσωπο, αλλά προς όλους του συναδέλφους μου του τμήματος, έκαναν τα μεταπτυχιακά μου χρόνια μία ευχάριστη και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διαδρομή στον κόσμο της αρχαιολογίας. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω και να αφιερώσω την διπλωματική μου εργασία στους γονείς μου, οι οποίοι υπήρξαν αρωγοί των προσπάθειών μου καθ'όλη την διάρκεια των σπουδών μου και αποτέλεσαν το προσωπικό μου στήριγμα στις δυσκολίες μου.

Εισαγωγή

Ο 7ος αιώνα π.Χ. αποτελεί μεταβατικό στάδιο και περίοδο αλλαγών, όχι μόνο για την Εύβοια, αλλά και για ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Η ίδρυση ελληνικών αποικιών από τα παράλια του Ευξείνου Πόντου μέχρι την νότια Γαλλία, την Ιταλική χερσόνησο, την Κυρήνη και την Αίγυπτο, εγκαινιάζει ένα εκτεταμένο δίκτυο επαφών¹.

Όσον αφορά την Ευβοϊκή κεραμική του 7ου αιώνα π.Χ., τα ανασκαφικά δεδομένα είναι ιδιαίτερα περιορισμένα. Η μεγαλύτερη πόλη της Εύβοιας, η Χαλκίδα, είναι σχεδόν άγνωστη από αρχαιολογική σκοπιά, εκτός από ευκαιριακά ευρήματα, εξαιτίας της συνεχόμενης κατοίκησης της πόλης από την αρχαιότητα έως σήμερα. Αντιθέτως, η εγκατάλειψη της πόλης της Ερέτριας κατά την ύστερη αρχαιότητα και η επανίδρυση του οικισμού στις αρχές του 19ου αιώνα προσέφερε μία σημαντική ευκαιρία για εξερεύνηση του αρχαίου παρελθόντος της. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ευβοίας,, σε συνεργασία με την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή, έφεραν στο φως ένα σημαντικό τμήμα της αρχαίας πόλης πριν καταπνιγεί από την οικοδομική ανάπτυξη του σύγχρονου οικισμού.

Ελλείπει δεδομένων από την Χαλκίδα, η παρούσα εργασία να επικεντρώνεται στην πόλη της Ερέτριας, ενώ δεδομένα από την πρώτη θα χρησιμοποιηθούν μόνο συμπληρωματικά. Τα κυριότερα σύνολα κεραμικής του 7ου αιώνα από την Χαλκίδα προέρχονται από αποθέτες από την περιοχή «Γύφτικα» και τον λόφο του Αγίου Ιωάννη(Παλαιό Κοιμητήριο Χαλκίδας), ενώ ένα σύνολο θραυσμάτων κεραμικής προέρχεται από λατομεία στα βόρεια της ακρόπολης.

Όσον αφορά την Ερέτρια του 7ου αιώνα π.Χ., παρότι τα δεδομένα είναι σαφώς πλουσιότερα από την γειτονική πόλη της Χαλκίδας, ο 7ος παραμένει ένας αιώνας λιγότερο ανιχνεύσιμος ανασκαφικά, ενώ σε κανένα σημείο της αρχαίας πόλης η κατοίκηση δεν είναι διαρκής. Ο μεγαλύτερος όγκος κεραμικής του 7ου αιώνα π.Χ. προέρχεται από τα νεκροταφεία και τα

¹ Urquhart 2014, σελ. 23-44. Descœudres 2002, σελ. 49-72. Astour 1985, σελ. 23-37. Popham 1983, σελ. 281-290. Popham κ.ά. 1980, σελ. 151-161. Hanrahan 1961, σελ. 46-57. Labaree 1957, σελ. 29-33. Dunbabin 1948. Bosch-Gimpera 1944, σελ. 53-59.

ιερά της περιόδου και συγκεκριμένα το Νεκροταφείο του Υγειονομείου στα δυτικά παραθαλάσσια προάστια της αρχαίας πόλης, το ιερό του προστάτη θεού της Ερέτριας Δαφνηφόρου Απόλλωνα, ένα ιερό αφιερωμένο σε άγνωστη σε εμάς θεότητα(Αρτεμις ;) γνωστό ως Βόρεια Περιοχή Θυσιών και το ιερό της Αθηνάς στην κορυφή του λόφου της ακροπόλεως.

Απέναντι από τα στενά του Νότιου Ευβοϊκού βρίσκεται ο Ωρωπός που έχει θεωρηθεί από την έρευνα ότι είτε ελεγχόταν είτε αποικήθηκε από Ερετριείς. Η εικόνα που παρουσιάζει η κεραμική της αρχαίας πόλης συμφωνεί με την παραπάνω υπόθεση, εμφανίζοντας έντονη συγγένεια με την κεραμική της Ερέτριας, αλλά και της πόλης της Χαλκίδας. Για τον λόγο αυτό, ο Ωρωπός θα αποτελέσει το τρίτο ευβοϊκό κέντρο με το οποίο θα ασχοληθούμε στην παρακάτω εργασία, ενώ δεδομένα από άλλα ενεργά κέντρα του νησιού(Ζάρακες, Πλακάρι) δεν θα συμπεριληφθούν, με εξαίρεση κάποια ελάχιστα παραδείγματα. Η επιλογή αυτή έχει γίνει με γεωγραφικά κριτήρια, στοχεύοντας στη συλλογή δεδομένων κυρίως από το κεντρικό τμήμα του νησιού και το ευρύτερων περιβάλλον της πόλης της Ερέτριας, όπου το υλικό είναι καλύτερα δημοσιευμένο.

Για την αποφυγή παρερμηνειών και συγχύσεων, η ευβοϊκή κεραμική θα χωριστεί σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στην κεραμική με ευρεία διάδοση και στην εξειδικευμένη κεραμική που προοριζόταν για νεκροταφεία και ιερά.. Σκοπός της παραπάνω προσέγγισης είναι ο διάκριση μεταξύ «ιδιάζοντων» τύπων και μη, καθώς οι δύο κατηγορίες, ακόμη και όταν συμπίπτουν χρονολογικά, εμφανίζουν διαφορετική τυπολογία και διακόσμηση.

Σε δεύτερο στάδιο, η εργασία θα επιδιώξει την ερμηνευτική προσέγγιση του υλικού, ενώ βαρύτητα θα δοθεί στην κεραμική των ιερών και των νεκροταφείων της περιόδου. Δευτερευόντως, η κεραμική των ιερών και των νεκροταφείων, σε αντίθεση με την χρηστική κεραμική, παρουσιάζει μία λιγότερο κατακερματισμένη εικόνα, προσφέροντας μία μοναδική ευκαιρία για την μελέτη της εξέλιξης των τυπολογικών και διακοσμητικών τάσεων κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα στην Ερέτρια και την Εύβοια γενικότερα.

Ιστορία της Έρευνας

Η αρχαιολογική διερεύνηση της αρχαίας πόλης της Ερέτριας ξεκινάει το 1824 με το σχέδιο για έναν οικισμό, κατόπιν της εγκατάστασης Ψαριανών προσφύγων στην περιοχή, μετά την καταστροφή του νησιού από του Οθωμανούς².

Οι ανασκαφικές έρευνες ξεκινούν στην αρχαία πόλη με την ανασκαφή της νεκρόπολης από τον Χρήστο Τσούντα το 1886, τα πορίσματα των οποίων δημοσιεύονται στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα*³. Μεταξύ των ετών 1891-1995, η Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή μελετά το θέατρο και τον ναό του, το άνω γυμνάσιο και τα τείχη της πόλης⁴.

Το 1897 οι ανασκαφές του Κωνσταντίνου Κουρουνιώτη οδηγούν σε σημαντικές ανακαλύψεις για την ιστορία και την τοπογραφία της αρχαία πόλης. Ο Κουρουνιώτης φέρνει στο φως τον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, την Δυτική Πύλη της πόλης στον δρόμο προς την Χαλκίδα, τον Μακεδονικό τάφο, το Θεσμοφόριο, το κάτω Γυμνάσιο, τα Λουτρά κοντά στο λιμάνι και το νεκροταφείο του Υγειονομείου⁵.

Το 1915, ο Ν. Παπαδάκης δημοσιεύει στο Αρχαιολογικό Δελτίο το Ιερό της Ίσιδος, το οποίο ανακαλύπτει ο ίδιος⁶, ενώ μεταξύ των ετών 1952-1954 ανασκαφικές έρευνες συνεχίστηκαν στην περιοχή του ναού του Απόλλωνα από την Ι. Κωνσταντίνου, όπου ανακαλύφθηκε ένας βόθρος με κεραμική και κατάλοιπα κεραμικών εργαστηρίων⁷. Το 1961, ο Βασίλειος Πετράκος ανακαλύπτει τη Θόλο, ένα κυκλικό κτίσμα που εικάζεται ότι αποτελούσε μέρος της αρχαίας

² Pajor 2006.

³ Τσούντας 1886.

⁴ Mango 2003, σελ. 9.

⁵ Κουρουνιώτης 1897, σελ. 21-23, 1898, σελ. 95-100, 1899, σελ. 34-37, 1900, σελ. 53-56, 1903, σελ. 1-38.

⁶ Παπαδάκης 1915, σελ. 115-190.

⁷ Κωνσταντίνου 1952, σελ. 152-157, 1955, σελ. 125-131.

αγοράς της πόλης⁸.

Μετά το 1962, η σύγχρονη πόλη της Ερέτριας αρχίζει να αναπτύσσεται ραγδαία. Υπό το κίνδυνο της καταστροφής μεγάλου μέρους του αρχαιολογικού πλούτου της, το ελληνικό αρχαιολογικό συμβούλιο προσκαλεί μία ομάδα Ελβετών αρχαιολόγων για συνεργασία, με πρώτο σκοπό την ανασκαφή και δημοσίευση των ήδη μερικώς ανεσκαμμένων αρχαίων κτισμάτων⁹.

Από το 1962 και μετά, ξεκινάει μία περίοδος όπου η Ερέτρια ανασκάπτεται από κοινού από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία και την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή. Το 1968 δημοσιεύεται από τον P. Auberson ο Δωρικός ναός του Απόλλωνα του 6ου αιώνα π.Χ.¹⁰, ενώ ο C. Bérard δημοσιεύει το 1970 τα πορίσματα των ανασκαφών που ξεκίνησαν από το 1965 στην νεκρόπολη του Ηρώου, σε μικρή απόσταση από την Δυτική Πύλη της πόλης¹¹.

Εν συνεχεία των ερευνών, σημαντικά σύνολα Γεωμετρικής και Αρχαϊκής κεραμικής από την Δυτική Πύλη δημοσιεύονται από τον J. P. Descoeudres το 1976¹², ενώ σε πιο πρόσφατη περίοδο η Huber θα κάνει γνωστά τα πορίσματα των ανασκαφών από το δεύτερο ιερό της Γεωμετρικής περιόδου της Ερέτριας, την Βόρεια Περιοχή Θυσιών¹³.

Σταθμό στην ιστορία της Ευβοϊκής κεραμικής των πρώιμων περιόδων από την Ερέτρια αποτελεί μία ενδελεχής μελέτη των ταφικών εθίμων της Γεωμετρικής περιόδου που δημοσιεύει το 2007 η B. Blandin¹⁴, ενώ συμπληρώνεται ένα χρόνο αργότερα από μία συνδυαστική

⁸ Πετράκος 1961/1962, σελ. 146-157.

⁹ Βλ. σημ. 1.

¹⁰ Auberson 1968.

¹¹ Bérard 1970.

¹² Descoeudres 1976, σελ. 13-57.

¹³ Huber 2003.

¹⁴ Blandin 2007.

δημοσίευση των S. Verdan, A. K. Pfyffer και C. Léderrey¹⁵, καλύπτοντας έναν χρονικό φάσμα της ευβοϊκής κεραμικής από την Μέση Γεωμετρική περίοδο μέχρι τον 7ο αιώνα π.Χ.

Πρόσφατες μελέτες της κεραμικής παραγωγής της Ερέτριας επιχειρούν μία διαφορετική προσέγγιση του υλικού, βασιζόμενη σε χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις, με σκοπό την διερεύνηση ερωτημάτων σχετικών με την καταγωγή του ευβοϊκού πηλού, την κινητικότητα της ευβοϊκής κεραμικής και την τοποθεσία των κεραμικών εργαστηρίων. Οι έρευνες αυτές, οι οποίες έλαβαν χώρα μεταξύ των ετών 2012-2019 και καλύπτουν ένα χρονικό φάσμα από την Εποχή του Χαλκού μέχρι την Ρωμαϊκή περίοδο¹⁶, έχουν εισάγει ένα εξαιρετικά παραγωγικό πεδίο συζητήσεων.

Όσον αφορά ανεξάρτητες έρευνες σχετικά με την ευβοϊκή κεραμική, σημαντική θέση κατέχουν οι μελέτες του 1952¹⁷ και 1957¹⁸ του Boardman, οι οποίες επιτυγχάνουν μία μεθοδική προσέγγιση του κεραμικού υλικού από τις δύο μεγάλες πόλεις του νησιού, την Ερέτρια και την Χαλκίδα. Συμπληρωματικά στην κεραμική που δημοσιεύει ο Boardman μπορούν να προστεθούν και οι μελέτες της Huber¹⁹ αναφορικά με την εξειδικευμένη κεραμική των ιερών της πρώιμης περιόδου.

Εκτός από τις μελέτες των Ελβετών αρχαιολόγων, πολυάριθμες υπήρξαν και οι έρευνες Ελλήνων αρχαιολόγων στο ευρύτερο περιβάλλον της Ερέτριας και της Χαλκίδας. Στις σημαντικότερες εντάσσονται οι δράσεις της Αγγελικής Ανδρειωμένου, η οποία δημοσιεύει από το 1966 έως το 1998 μελέτες γύρω από την πρώιμη ευβοϊκή κεραμική από τις δύο

¹⁵ Verdan κ.ά. 2008.

¹⁶ Müller Celka κ.ά. 2018, σελ. 197-213. Charalambidou κ.ά. 2016, σελ. 530-535. Charalambidou κ.ά. 2017, σελ. 1-12.

¹⁷ Boardman 1952, σελ. 1-48.

¹⁸ Boardman 1957, σελ. 1- 29.

¹⁹ Huber 2010, σελ. 210-213, 214-217, 238-244, 257, 2013, σελ. 75-94, 2015, σελ. 157-177, 2017, σελ. 161-176, 2021, σελ. 121-131.

μεγάλες ευβοϊκές πόλεις²⁰, συμβάλλοντας σε σημαντικό βαθμό σε όσα γνωρίζουμε σήμερα για την κεραμική παραγωγή της περιόδου.

Ολοκληρώνοντας, σημαντική θέση στην έρευνα κατέχουν οι μελέτες και οι πολυετείς ανασκαφικές δράσεις του Πέτρου Θέμελη στην αρχαία πόλη, ο οποίος μεταξύ άλλων αποκάλυψε έναν ισχυρό οχυρωματικό περίβολο του τέλους του 8ου αιώνα π.Χ. στα ανατολικά της αρχαίας πόλης, μαζί με έναν αριθμό εγχυτρισμών²¹. Στην ιστορία της έρευνας της αρχαίας Ερέτριας οφείλουμε να προσθέσουμε και το έργο του Μαζαράκη Αινιάν στην πόλη του Ωρώπου²², στην άλλη πλευρά του Νότιου Ευβοϊκού, που ξεκίνησε από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και αποκάλυψε ένα τμήμα του αρχαίου οικισμού, αποδεικνύοντας την κοντινή σχέση των δύο πόλεων.

²⁰ Ανδρειωμένου 1974 σελ. 229-246, 1975 σελ. 206-229, 1976 σελ. 197-212, 1977 σελ. 126-163, 1980 σελ. 167-174, 1981α σελ. 84-113, 1981β σελ. 187-236, 1982 σελ. 161-186, 1983 σελ. 161-192, 1987 σελ. 71-96, 1990 σελ. 24-27, 1992 σελ. 87-130.

²¹ Θέμελης 1979, σελ. 40-55.

²² Ο χώρος του οικοπέδου Ο.Σ.Κ είχε μερικώς ανασκαφεί μεταξύ των ετών 1985-1987. Τα ευρήματα δεν δημοσιεύτηκαν, ενώ η ανασκαφή διεκόπη λόγω του πρόωρου θανάτου της ανασκαφέως Αλίκης Δραγώνα. Όσον αφορά την ανασκαφική δραστηριότητα του Μαζαράκη Αινιάν: Μαζαράκης Αινιάν 1996, σελ. 21-124, 1998, σελ. 51-81, 1999, σελ. 47-64, 2001, σελ. 27-47, 2002α, σελ. 149-178, 2002β, σελ. 183-227.

Η Ευβοϊκή κεραμική της Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου

Ευβοϊκός πηλός

Για την μελέτη της Ευβοϊκής κεραμικής παραγωγής του 7ου αιώνα π.Χ., τα διαθέσιμα δεδομένα αφορούν κυρίως το κεντρικό τμήμα του νησιού και ιδιαίτερα τα δύο μεγαλύτερα κέντρα της περιοχής, την Χαλκίδα και την Ερέτρια.

Η κεραμική του 7ου αιώνα π.Χ. από τη Χαλκίδα περιορίζεται σε ελάχιστα θραύσματα που προέρχονται κυρίως από αποθέτες στην περιοχή Καμάρες²³, στα «Γύφτικα» στην περιοχή του Εργατικού Συνεταιρισμού²⁴, και στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Ιωάννη (Παλαιό Νεκροταφείο Χαλκίδας)²⁵. Στο σύνολο της, η γνωστή κεραμική παραγωγή της Χαλκίδας του 7ου αιώνα π.Χ. περιορίζεται σε ελάχιστα θραύσματα και υστερεί σε μεγάλο βαθμό με όσα δεδομένα έχει να αντιπαραβάλει η Ερέτρια. Τα δεδομένα αυτά όμως αρκούν για να αποδείξουν τη στενή σχέση της κεραμικής παραγωγής των δύο περιοχών, ενώ ορισμένες πιο πρόσφατες ανακαλύψεις από την Χαλκίδα απέδειξαν πως κεραμικοί τύποι που μέχρι πρότινος είχαν θεωρηθεί ως δημιουργίες της Ερέτριας, ίσως να αποτελούσαν προϊόντα Χαλκιδέων αγγειοπλαστών²⁶.

Καθώς όμως, τα ευρήματα από την Χαλκίδα είναι περιορισμένα, βαρύτητα θα δοθεί στην πόλη της Ερέτριας, όπου η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αποκαλύψει ένα μεγάλο μέρος της αρχαίας πόλης, και τα δεδομένα για την Αρχαϊκή κεραμική από την πόλη της Χαλκίδας θα μελετηθούν σε άμεση συνάρτηση με τεκμηριωμένα δεδομένα από την πόλη της Ερέτριας και σπάνια ως αυτόνομο σύνολο.

Το χρώμα του ευβοϊκού πηλού είναι ανοιχτό ρόδινο και καστανοκίτρινο, παρά πορτοκαλί²⁷.

²³ Boardman 1957, σελ. 1-14. Sackett κ.ά. 1966, σελ. 59.

²⁴ Ανδρειωμένου 1972, σελ. 170-181. Ανδρειωμένου 1986, σελ. 116-118.

²⁵ Χωρέμης 1971, σελ. 252, πίν. 227 α, β. Χωρέμης 1972, σελ. 340. Για αναφορές στον αποθέτη του Αγίου Ιωάννη βλ. επίσης: Charalambidou 2020, σελ. 60-66. Bakhuizen 1985, σελ. 79. Descoeudres 2006-2007, σελ. 3, υποσημ. 10.

²⁶ Boardman 1957, σελ. 4.

²⁷ Boardman 1957, σελ. 2.

Στη σύστασή του είναι εύθρυπτος και δεν διαθέτει τα πολύ χαρακτηριστικά οξείδια σιδήρου του αττικού πηλού ή τις λευκές ασβεστολιθικές προσμίξεις του βοιωτικού²⁸. Πολύ χαρακτηριστικό γνώρισμά του αποτελεί επίσης η απουσία μίκας που το διακρίνει από τους πλούσιους σε μίκα νησιωτικούς πηλούς των Κυκλάδων²⁹. Στα πρωιμότερα παραδείγματα η βαφή είναι κακής ποιότητας, απολεπίζεται εύκολα και φαίνεται ξεθωριασμένη στα σημεία που καλύπτει το επίχρισμα, το οποίο ποικίλει από ένα ανοικτό υπόλευκο σε ένα πιο έντονο, ελαφρώς φωτεινό και κρεμώδες λευκό³⁰.

Με εξαίρεση δύο κλιβάνους από την Ερέτρια που είχαν συσχετιστεί με κεραμική του 7ου και του 6ου αιώνα π.Χ. και τα απορρίμματα ενός κεραμικού εργαστηρίου στον αποθέτη του οικοπέδου Μαχαιρά (αποθέτης Αγίου Ιωάννη)³¹, λίγες πληροφορίες είναι γνωστές για την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων στις δύο μεγάλες ευβοϊκές πόλεις. Δεν αποκλείεται βέβαια και οι δύο πόλεις να προμηθεύονταν την κεραμική τους από τα ίδια εργαστήρια στην κοιλάδα του Λήλαντα, με τα πλούσια αποθέματα πηλού που εντοπίζονται μέχρι και σήμερα στην κοίτη του, και να μην παρήγαγαν οι ίδιες την κεραμική τους³².

²⁸ Descoeudres 2006-2007, σελ. 6.

²⁹ Boardman 1952, σελ. 4. Η Νότα Κούρου (Κούρου 2005, σελ. 226) αναφέρει πως ο ευβοϊκός πηλός, αν και περιέχει κάποια ποσότητα μίκας, αυτή είναι τόσο μικρή που δεν διακρίνεται κατόπιν μακροσκοπικής παρατήρησης του υλικού.

³⁰ Boardman 1957, σελ. 2. Στην ίδια παράδοση με την ευβοϊκή κεραμική φαίνεται πως σύμφωνα με την Χαραλαμπίδου ανήκει και η κεραμική του γειτονικού Ωρωπού (Χαραλαμπίδου 2008, σελ. 27-37), διαπίστωση που συμφωνεί με την άποψη του Μαζαράκη-Αινιάν, ότι ο Ωρωπός είτε ελεγχόταν από την Ερέτρια είτε εποίκηθηκε από Ερετριείς (Mazarakis Ainian 2007, σελ. 159.).

³¹ Λιάγκουρας 1968, σελ. 230-231 (Ερέτρια ΟΤ 671). Charalambidou κ.ά. 2017β, σελ. 128, εικ. 14.7 (Οικ. Μαχαιρά).

³² Η συγκεκριμένη υπόθεση πηγάζει από δύο καθοριστικούς παράγοντες που θα συζητηθούν και παρακάτω, την κοντινή σχέση της κεραμικής των δύο πόλεων βάσει στυλιστικών κριτηρίων, αλλά και χημικών/πετρογραφικών αναλύσεων (Charalambidou κ.ά. 2016, σελ. 532), και τα πολύ περιορισμένα δείγματα ύπαρξης κεραμικών εργαστηρίων εντός των ιδίων των πόλεων. Όσον αφορά την Ερέτρια, μόνο ένας κεραμικός κλίβανος έχει θεωρηθεί ότι ανήκει στην Γεωμετρική περίοδο (Ducrey κ.ά. 1993, εικ. 13-14), γεγονός που δημιουργεί προβληματισμούς για μία εποχή που η πόλη παρήγαγε ποσότητες υψηλής ποιότητας κεραμικής.

Τεχνοτροπία

Στα ευβοϊκά εργαστήρια κατά την Ύστερη Γεωμετρική και Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο κυριαρχεί μία τάση μίμησης σχημάτων και διακοσμητικών τάσεων γειτονικών εργαστηρίων και ιδιαίτερα της Αττικής, της Κορίνθου και των Κυκλάδων. Όσον αφορά την Βοιωτία, δεν έχει τεκμηριωθεί η ύπαρξη ευβοϊκής κεραμικής στα βοιωτικά παράλια, είναι πολύ πιθανό όμως οι Ευβοϊκές πόλεις να ασκούσαν σημαντικό έλεγχο στις συγκεκριμένες περιοχές³³.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα ευβοϊκά αγγεία ομοιάζουν σε τέτοιο βαθμό με τα βοιωτικά και κυκλαδικά και δη της Νάξου που ο μόνος τρόπος διάκρισης των κεραμικών προϊόντων των παραπάνω περιοχών βασίζεται στην διαφορετική σύσταση των πηλών τους. Με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, Κυκλάδες, Εύβοια και Βοιωτία, αποτελούν μία αρχαιολογική μονάδα κατά την Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο, με τις εγχώριες διαφοροποιήσεις στην κεραμική παραγωγή των τριών περιοχών να μην είναι αρκετά διακριτές έτσι ώστε να δικαιολογούν το διαχωρισμό τους σε ξεχωριστές «σχολές»³⁴.

Για τους λόγους αυτούς, πολλά προϊόντα ευβοϊκών εργαστηρίων στη Δύση (Ιταλική χερσόνησο και Σικελία) και στους εμπορικούς σταθμούς στην Ανατολή (Al Mina) έχουν λανθασμένα θεωρηθεί ως κυκλαδικά από την έρευνα³⁵.

Πρόσφατα, ένας συνδυασμός μακροσκοπικών αλλά και χημικών/πετρογραφικών αναλύσεων αρχαιολογικού υλικού από ένα ευρύ χρονικό φάσμα που ξεκινάει από την Πρωτοελλαδική II περίοδο και εκτείνεται μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια³⁶ έχει επικεντρωθεί στη μελέτη της ευβοϊκής κεραμικής παραγωγής. Οι αναλύσεις αποσκοπούν στον καθορισμό του όγκου της εγχώριας παραγωγής της περιόδου, την διάκριση σε διαφορετικά εργαστήρια, καθώς και την

³³ Boardman 1957, σελ. 5. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι ευβοϊκές πόλεις είναι πολύ πιθανό να ασκούσαν σημαντική επιρροή στα απέναντι βοιωτικά παράλια ή ακόμη και ολοκληρωτικό έλεγχο.

³⁴ Descœudres 2006-2007, σελ. 7.

³⁵ Για Ευβοϊκή κεραμική στην Al Mina βλ. Popham 1983, σελ. 281-290. Popham κ.ά. 1980, σελ. 151-161. Kearsley 1995, σελ. 7-81. Boardman 1959, σελ. 163-169.

³⁶ Για χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις κεραμικής από την Πρώιμη Ελλαδική II-III στην Κεντρική Εύβοια βλ. Celka Müller κ.ά. 2018, σελ. 198-213.

διαπίστωση της ποσότητας της εισηγμένης κεραμικής κατά την Γεωμετρική περίοδο, υλικό λήφθηκε από ανασκαφές από διάφορες περιοχές της αρχαίας πόλης της Ερέτριας³⁷.

Οι αναλύσεις του υλικού ανέδειξαν έναν σημαντικό βαθμό ομοιογένειας στην κεραμική παραγωγή της Γεωμετρικής περιόδου από την Ερέτρια, ενώ επιβεβαιώθηκαν παλαιότερες θεωρίες που είχαν διατυπωθεί κατόπιν μακροσκοπικών παρατηρήσεων. Ο μεγαλύτερος όγκος του υλικού που αναλύθηκε από την Ερέτρια, δείγμα της ευβοϊκής τεχνοτροπίας³⁸, προέρχεται από μία συγκεκριμένη πηγή, την κοίτη του ποταμού Λήλαντα (στο σημερινό χωριό Φύλλα).

Ο δεύτερος στόχος της έρευνας, απόδοση δηλαδή του υπό εξέταση υλικού σε συγκεκριμένα εργαστήρια στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Εύβοιας δεν επιτεύχθηκε. Τα αποδεικτικά στοιχεία ύπαρξης ανεξάρτητων κεραμικών εργαστηρίων σε Ερέτρια, Χαλκίδα και Λευκαντί είναι ελάχιστα ή και εντελώς ανύπαρκτα.

Μία ακόμη αντίστοιχου περιεχομένου έρευνα με επίκεντρο την Ερέτρια, αυτή τη φορά εξετάζοντας υλικό από την Γεωμετρική μέχρι την ελληνιστική περίοδο, εξήγαγε έναν αριθμό εξαιρετικά σημαντικών συμπερασμάτων όσον αφορά την κεραμική παραγωγή της ιστορικής περιόδου της Ερέτριας. Ανάλογα με τα δεδομένα των ερευνών, τα δείγματα της κεραμικής χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα τν τόπο κατασκευής, δηλαδή σε εγχώρια, εισηγμένη και κεραμική με αβέβαιη προέλευση.

Συμπερασματικά, στην Ερέτρια επιβιώνουν δύο τεχνολογικές παραδόσεις. Η πρώτη σχετίζεται με χειροποίητα αγγεία από χονδρόκοκκο, κακής ποιότητας πηλό, τα οποία είναι χρηστικής φύσεως, όπως αποθηκευτικά αγγεία, ενώ στην δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα αγγεία υψηλής ή μέτριας ποιότητας πηλού κατασκευασμένα στον κεραμικό τροχό³⁹.

³⁷ Verdan κ.ά. 2014, σελ. 72.

³⁸ Verdan κ.ά 2014, σελ. 75-76.

³⁹ Charalambidou κ.ά. 2017α, σελ. 10.

Συνολικά, φαίνεται ήδη από την Εποχή του Χαλκού⁴⁰ και την επακόλουθη Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, μέχρι και την ιστορική περίοδο της Ερέτριας, πως επικρατεί ένας σημαντικός βαθμός ομοιογένειας όσον αφορά την κεραμική παραγωγή της πόλης. Οι αγγειοπλάστες χρησιμοποιούν τις ίδιες πρώτες ύλες, ενώ ελάχιστα φαίνεται να εξελίσσεται και η τεχνολογία στην διαχείριση του υλικού. Η πλειοψηφία του υλικού που μελετήθηκε φέρει τις ίδιες λευκές προσμίξεις από τον 8ο μέχρι την ελληνιστική περίοδο, ενώ μόνο μετά την Κλασική περίοδο αρχίζει να μεταβάλλεται αυτή η τάση. Δεν αποκλείεται βέβαια οι αλλαγές που παρατηρούνται να μην σχετίζονται με την αλλαγή της προέλευσης των πρώτων υλών στην αγγειοπλαστική της περιόδου, αλλά να αντανakλούν μία νέα τεχνολογία στην διαχείριση της κεραμικής πάστας⁴¹.

Επιπλέον, συγκεκριμένα πήλινα σχήματα που προορίζονταν για ιδιαίτερη χρήση, και που θα αναλύσουμε με λεπτομέρεια παρακάτω, όπως οι μικροσκοπικές υδρίες από τα Αρχαϊκά ιερά, δεν ανήκουν σε μία κεραμική ομάδα, αλλά σε πολλές. Αυτό συνεπάγεται ότι είτε για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικών ειδών πηλοί, είτε οι αγγειοπλάστες εφάρμοσαν διαφορετικές τεχνολογίες στην επεξεργασία της ίδιας κεραμικής πάστας ή τέλος υποδηλώνουν την ύπαρξη διαφορετικών εργαστήριων που παράγουν την ίδια εξειδικευμένη κατηγορία κεραμικής⁴², το καθένα με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο.

⁴⁰ Πιο συγκεκριμένα, από τα 45 δείγματα που λήφθηκαν, 32 προήλθαν από την ευρύτερη περιοχή του ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, 4 από την Δυτική Συνοικία, ένας αμφορέας από το οικόπεδο Μπουράτσα και 8 ακόμα αγγεία από μία πυρά (Βλ. σημ. 11.).

⁴¹ Charalambidou κ.ά. 2017α, σελ. 10-11.

⁴² Για τους «ιδιάζοντες» κεραμικούς τύπους της Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου από την Ερέτρια βλ. τα επόμενα δύο κεφάλαια.

Τυπολογία και διακόσμηση της Ευβοϊκής κεραμικής του 7ου αιώνα π.Χ.

Ανοικτά αγγεία

Οι Ευβοείς αγγειοπλάστες στρέφονται σε μεγάλο βαθμό σε γειτονικά εργαστήρια για έμπνευση και σε αρκετές περιπτώσεις είναι δύσκολο να διευκρινιστεί αν τα αγγεία κατασκευάστηκαν στην Ερέτρια, τη Χαλκίδα ή κάπου αλλού. Αυτές οι παρατηρήσεις είναι που οδήγησαν τον Boardman να εντάξει τις Κυκλάδες, την Εύβοια και την Βοιωτία σε μία ενιαία αρχαιολογική μονάδα, με την κεραμική των τριών περιοχών να ομοιάζει αρκετές φορές σε τόσο σημαντικό βαθμό που να μην δικαιολογεί την διάκριση τους σε ξεχωριστές σχολές⁴³.

Η Βοιωτία και οι Κυκλάδες δεν αποτελούν όμως τις μόνες περιοχές με τις οποίες φαίνεται να διατηρεί σχέσεις η κεντρική Εύβοια. Πρωτοκορινθιακές κοτύλες αντιγράφονταν από τα εργαστήρια στην Ερέτρια (Εικ.1-2)⁴⁴, ενώ παραδείγματα του ίδιου τύπου απαντούν στους Ζάρακες Καρυστίας (Εικ. 3-4)⁴⁵, στη Χαλκίδα (Εικ. 5)⁴⁶, αλλά και στον Ωρωπό (Εικ. 6)⁴⁷.

Η διακόσμηση συχνά περιλαμβάνει οριζόντιες γραμμές στο χείλος και το μοτίβο των αντίρροπων τριγώνων (butterfly ornament) στο ύψος των λαβών που συνήθως εκτελείται με μεγάλη επιμέλεια. Οι εναλλασσόμενες οριζόντιες στο κυρίως σώμα σχεδιάζονται τις περισσότερες φορές με αραιωμένο γάνωμα, μία ιδιαιτερότητα που δεν συναντάται στην πραγματική Πρωτοκορινθιακή τέχνη. Ο τύπος κοτύλης με πτηνά⁴⁸ (bird-kotylai, Εικ. 7) του τέλους του 8ου αιώνα π.Χ. και ο τύπος της μικροσκοπικής κοτύλης⁴⁹ (Εικ. 1) με διακόσμηση

⁴³ Boardman 1957, σελ. 9.

⁴⁴ Boardman 1952, σελ. 3, σχεδιαστική αναπαράσταση 1 και πίν. I, εικόνες 1-8.

⁴⁵ Chatzidimitriou 2020, σελ. 149, εικ. 28-29.

⁴⁶ Χαραλαμπίδου Διατριβή, εικ. 66.

⁴⁷ Charalambidou 2017, σελ. 142, εικ. 14.2(δεξιά). Χαραλαμπίδου Διατριβή, σελ. 71-77 και πίν. 96-98.

⁴⁸ Για τον τύπο κοτύλης με παραστάσεις πτηνών βλ. Weinberg 1943, σελ. 39, πίν. 17, εικ. 123.

⁴⁹ Boardman 1957, σελ. 3, σχέδια 1, 12, 13.

απλών μελανόχρωμων κηλίδων στην ζώνη των λαβών, επίσης αντιγράφονται στην Ερέτρια. Η πρόσθετη χρήση λευκού χρώματος σε ορισμένα αγγεία αποτελεί συνηθισμένη τεχνική στην Πρωτοκορινθιακή κεραμική⁵⁰, το μοτίβο των κατακόρυφων κυματιστών γραμμών κατακόρυφων κυματιστών γραμμών όμως αποτελεί ιδιαιτερότητα της Ερέτριας⁵¹.

Η χρονολόγηση των ευβοϊκών παραδειγμάτων είναι δύσκολη, εξαιτίας της σημαντικής «καθυστέρησης» στις διακοσμητικές τάσεις που την χαρακτηρίζει. Η Γεωμετρική τεχνοτροπία φαίνεται να αρχίζει να εγκαταλείπεται μόνο μετά τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., με τους αγγειοπλάστες της Ερέτριας να φαίνονται ιδιαίτερα προσκολλημένοι σε όσα έμαθαν την προηγούμενη περίοδο. Η Εύβοια εμπορεύεται με την Ανατολή ήδη από το 10ο αιώνα π.Χ.⁵², ενώ η «Ανατολίζουσα» τεχνοτροπία δεν φαίνεται να καθιερώνεται ποτέ πραγματικά στην ιστορία της Ευβοϊκής κεραμικής.

Στην περίπτωση της κοτύλης, η εξέλιξη του τύπου στην Ερέτρια και τον Ωρωπό φαίνεται πως ακολουθεί τα κορινθιακά πρότυπα⁵³. Καθ' όλη τη διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ. αποτελεί έναν από τα αγαπημένα αγγεία πόσης, ενώ ορόσημο στην χρονολόγησή όχι μόνο της κοτύλης, αλλά και πολλών ακόμα τύπων της ευβοϊκής κεραμικής παράδοσης αποτελεί η εισαγωγή του πολύχρωμου στυλ (Εικ. 9-11)⁵⁴, που τοποθετείται περίπου μετά τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. Η εισαγωγή του πολύχρωμου στυλ στην ευβοϊκή κεραμική τέχνη δεν ήταν απότομη, αλλά μάλλον μία σταδιακή διαδικασία με αφετηρία την Ύστερη Γεωμετρική ΙΙ περίοδο. Ξεκίνησε με την ένταξη στην διακόσμηση λευκών ταινιών στην μελανή επιφάνεια των αγγείων⁵⁵, ενώ σε ένα αγγείο πόσεως από τον Ωρωπό εντοπίζεται μία ευρεία ταινία ερυθρού χρώματος στην

⁵¹ Το μοτίβο επιχωριάζει επίσης στις Κυκλάδες (Brock and Young 1949, σελ. 75) και στην Βοιωτία (Coldstream 1968, πίν. 45 c,d). Εμφανίζεται επίσης σε μερικά θραύσματα αγγείων στην Κάτω Ιταλία (monumenti antichi 23:2, σελ. 818 εικ. 77) καταφθάνοντας πιθανώς μέσω των ίδιων των Ευβοεών.

⁵² Catling 1993, σελ. 81-96 (Λευκαντί ΙΙ).

⁵³ Για την εξέλιξη της Κορινθιακής κοτύλης: Weinberg 1941, σελ. 32-34. Weinberg 1943, σελ. 33-54. Amyx-Lawrence 1975, σελ. 73-74.

⁵⁴ Charalambidou 2017, σελ. 125-126, εικ. 14.3-14.4.

⁵⁵ Πρώτη φορά παρατηρήθηκε από την Ανδρειωμένου 1975, σελ. 226-229.

εξωτερική επιφάνεια του χείλους (Εικ.12)⁵⁶. Στην προκειμένη περίπτωση όμως, η διακοσμητική αυτή τάση ήταν ακόμα δίχρωμη. Το πολύχρωμο στυλ περιλαμβάνει λευκές και ερυθρές ταινίες στην μελανή επιφάνεια των αγγείων.

Εκτός από την κοτύλη, ιδιαίτερα διαδεδομένοι τύποι αγγείων πόσης είναι επίσης οι σκύφοι και τα κύπελα, τα οποία είναι συνήθως μόνωτα⁵⁷. Σκύφοι και κύπελα παρουσίαζαν μεγάλη διάδοση ήδη από τα Γεωμετρικά χρόνια σε Ερέτρια, Χαλκίδα, Λευκαντί, Ωρωπό και Βοιωτία⁵⁸. Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις, ειδικότερα όσον αφορά την κεραμική παραγωγή του 7ου αιώνα π.Χ., τα αγγεία σώζονται μόνο αποσπασματικά, ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων που έχουν έρθει στο φως και ορισμένα ακέραια παραδείγματα μας προσφέρουν μία καλή γνώση της εξελικτικής πορείας που ακολούθησε ο κάθε τύπος.

Η εξελικτική πορεία των σκύφων μπορεί να χωριστεί σε τρία στάδια. Στα πρώιμα παραδείγματα οι σκύφοι διαθέτουν ένα ελαφρώς καμπυλόγραμμο προφίλ που καταλήγει σε ένα ψηλό χείλος με ευθείες πλευρές (Εικ. 13). Αργότερα, το χείλος ενώνεται με το κυρίως σώμα με τρόπο που να μην διακρίνεται η άρθρωση (Εικ. 14), ενώ στον πιο προχωρημένο τύπο το χείλος είναι πλέον εξωνεύον, ενώ το σχήμα του αγγείου είναι κωνικό⁵⁹.

Πολλά παραδείγματα Υπο-γεωμετρικών σκύφων φέρουν διακόσμηση επηρεασμένη από την Πρωτοκορινθιακή τεχνοτροπία, ενώ τα πιο κοντινά παράλληλα προέρχονται από τις Κυκλάδες. Η διακόσμηση όπως και στις Κυκλάδες σε πολλές περιπτώσεις οργανώνεται σε μετόπες. Ένστιγμοι κύκλοι και τελείες που γεμίζουν τις γωνίες των ζωνών είναι μοτίβα Παριανής προέλευσης (Εικ. 15)⁶⁰. Παραδείγματα ευβοϊκών σκύφων φέρουν το γνωστό στις Κυκλάδες μοτίβο των φύλλων σε σταυροειδή διάταξη και Γεωμετρικής τεχνοτροπίας πτηνά

⁵⁶ Charalambidou 2017, σελ.126, εικ. 14.5.

⁵⁷ Ο τύπος είναι πολύ διαδεδομένος στην Ερέτρια από την Γεωμετρική περίοδο. Παραδείγματα: Blandin 2007, σελ. 324-325.

⁵⁸ Boardman 1957, σελ. 3, εικ. 2.(Χαλκίδα). Coldstream 1968, πίν 42 a,d,e,g και πίν. 44e(Βοιωτία ΠΓ-ΥΓ). Χαραλαμπίδου Διατριβή, πίν. 92-94(Ωρωπός).

⁵⁹ Coldstream 1968, σελ. 191, πίν. 41a, b(1ο και 2ο στάδιο του τύπου). Descoeudres 1976, πίν 3 Eretria Mus. Inv. 432(3ο στάδιο του τύπου).

⁶⁰ Rubensohn 1917, σελ. 76, εικ. 84.

(Εικ. 16)⁶¹. Σκύφοι με ανάλογο σχήμα και διακόσμηση έχουν βρεθεί και στην Χαλκίδα⁶².

Μία κατηγορία κεραμικής, η οποία ξεχωρίζει εξαιτίας του πηλού και της διακόσμησης, είναι πιθανότητα ευβοϊκής έμπνευσης περιλαμβάνει σκύφους, με ευθεία τοιχώματα και ελαφρώς έσω νεύοντα χείλη, και κύπελλα⁶³. Ένα κρεμώδες επίχρυσμα χρησιμοποιείται στη ζώνη της βάσης και στο χείλος, ενώ χρήση λευκού χρώματος γίνεται στην σχεδίαση κυματιστών γραμμών στο χείλος και στο εσωτερικό των αγγείων πάνω από το γάνωμα. Τα μοτίβα βρίσκονται συνήθως διασκορπισμένα στην επιφάνεια των αγγείων χωρίς σαφή όρια, εκτός από κάποιες κατακόρυφες τεθλασμένες και ευθείες γραμμές.

Τα Ευβοϊκά κύπελλα αποτελούν ένα από τα κοινότερα σχήματα στην ευβοϊκή κεραμική παράδοση και ο τύπος συναντάται ήδη από την Μέση Γεωμετρική περίοδο⁶⁴. Στο α' μισό του 7ου αιώνα π.Χ., τα μόνωτα ευβοϊκά κύπελα έχουν έξω νεύον χείλος, ψηλό και βαθύ ημισφαιρικό σώμα και η βάση τους είναι συνήθως δισκοειδής (Εικ.17)⁶⁵. Ο τύπος επιχωριάζει στην Ερέτρια, την Χαλκίδα και τον Ωρωπό. Παρόμοιου τύπου αγγεία επιβιώνουν μέχρι και τον 6ο αιώνα π.Χ. σε τάφους στην Ριτσώνα και την Ακραφία⁶⁶.

Ένας δεύτερος τύπος κυπέλλου, λιγότερο συχνός από τον πρώτο, διαθέτει ευρύ έξω νεύον χείλος και βαθύ ημισφαιρικό σχήμα που στην πορεία στον 7ο αιώνα π.Χ. γίνεται ρηχό. Ο τύπος αυτός ακολουθεί μία διαφορετική εξελικτική πορεία και φαίνεται πως έχει άμεση συγγένεια

⁶¹ Κουρουνιώτης 1903, εικ. 1.

⁶² Boardman 1957, σελ. 4.

⁶³ Ο συγκεκριμένος τύπος που αναφέρει ο Boardman για την Ερέτρια φέρει τα ίδια χαρακτηριστικά με τον τύπο των σκυφιδίων(ΣΚ3), στον οποίο αναφέρεται περιληπτικά η Χαραλαμπίδου στην Διατριβή της για τον Ωρωπό(σελ. 69-70).

⁶⁴ Blandin 2007, σελ. 155 C5,5. Το κύπελο προέρχεται από μία πρωτογενή καύση της Μέσης Γεωμετρικής περιόδου II από το οικόπεδο Μπουράτσα στην Ερέτρια, επιβεβαιώνοντας την ανθεκτικότητα του τύπου στον χρόνο.

⁶⁵ Χαραλαμπίδου Διατριβή, σχέδια 64, 65 (πίν. 92) και εικόνα 65.

⁶⁶ Ure 1934, πίν. 3, 91.27 και Ανδρειωμένου 1980, σελ. 121, αρ. 5(BE5547), πίν. 5.

με έναν αντίστοιχο τύπο κυπέλου από την ομάδα του Φαλήρου⁶⁷. Συχνός στην Ερέτρια είναι ακόμη ένας τύπος κυπέλου, αυτή τη φορά με καλυκόςχημο σώμα, όπου φαίνεται βρίσκεται άμεσα παράλληλα στην Φαληρική ομάδα, αν και ανάλογοι τύποι επιχωριάζουν και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου⁶⁸.

Κρατήρες και δίνου σώζονται μόνο αποσπασματικά στην Εύβοια. Τα σχήματα αυτά φαίνεται να έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη λατρευτική ζωή της Ερέτριας, όπως φανερώνει ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από το ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα (Εικ. 18)⁶⁹. Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι αρκετά θραύσματα αγγείων της συγκεκριμένης κατηγορίας βρέθηκαν σε άμεση σχέση με τον βωμό του ναού, φανερώνοντας την πιθανή του χρήση στα τελετουργικά δρώμενα ή τη συμποσιακή τους σημασία στο σερβίρισμα και την κατανάλωση οίνου. Στις περιπτώσεις που βρέθηκαν σε τάφους, αν δεν χρησίμευαν ως σήματα, πιθανή είναι η χρήση τους κατά την διάρκεια του γεύματος πριν την ταφή που ολοκληρώνεται με την επερχόμενη τελετουργική θραύση του αγγείου⁷⁰. Ο Κουρουνιώτης αναφέρει παραδείγματα κρατήρων με βάση από τάφους στην Ερέτρια, ενώ δημοσιεύει ένα παράδειγμα, το οποίο σήμερα βρίσκεται στην Αθήνα (Εικ. 19)⁷¹. Η διακόσμηση αντίστοιχου τύπου αγγείων έχει άμεσα παράλληλα στην Ελευσίνα⁷², αλλά και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο⁷³.

⁶⁷ Μαζαράκης Αινιάν 1997, σελ. 64, πίν. 25β(μικροσκοπικό κύπελο από τον Ωρωπό). Για σύγκριση με Φαληρικά παραδείγματα βλ. Young 1942, σελ. 46-47. Αποτελεί τον πιο συχνό τύπο κυπέλου από το βρεφικό νεκροταφείο του Φαλήρου.

⁶⁸ Παρλαμά - Σταμπολίδης 2003, σελ. 280-282, αρ. 256-257. Ενδεικτικά για παραδείγματα από τον Ωρωπό βλ. Χαραλαμπίδου Διατριβή, αρ. 66(KY4).

⁶⁹ Huber 2009. Huber 2013, σελ. 77-80 εικ. 3.

⁷⁰ Huber 2013, σελ. 79.

⁷¹ Κουρουνιώτης 1903, σελ. 11, εικ. 2. Boardman 1957, πίν. 2A, 2.

⁷² Σκίας 1898, πίν. 3 εικ. 3.

⁷³ Για μερικά ενδεικτικά παραδείγματα από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο: CVA *Oxford* II, πίν. 1 εικ. 1. Weinberg 1943, v1, πίν. 12 εικ. 73.

Οι λαβές είναι οριζόντιες και μπορεί να είναι μονές ή διπλές, ενώ υπάρχει και ένα παράδειγμα με κατακόρυφη λαβή⁷⁴. Κάτω από τις λαβές στο αγγείο που δημοσίευσε ο Κουρουνιώτης εντοπίζονται δύο μαστοειδείς αποφύσεις. Οι γεωμετρικοί κρατήρες με την απλή γραμμική διακόσμηση είναι οι πρόγονοι των ευβοϊκών δίνων του 7ου αιώνα π.Χ.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ερέτριας υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός θραυσμάτων δίνων (Εικ. 20)⁷⁵. Η διακόσμηση που φέρουν είναι αντίστοιχη με αυτή των Υπο-γεωμετρικών ταφικών αμφορέων που θα αναλυθούν παρακάτω. Το ανώτερο μέρος του σώματος ήταν διακοσμημένο σε αρκετές περιπτώσεις με το πολύ διαδεδομένο στην Ερέτρια μοτίβο των κατακόρυφων κυματιστών γραμμών. Τα περισσότερα παραδείγματα του παραπάνω τύπου προέρχονται πιθανότατα από τον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, όπου θα αποτελούσαν προσφορές.

Θραύσματα κρατήρων/δίνων έχουν ανακαλυφθεί και στη Χαλκίδα (Εικ. 21)⁷⁶. Στον Ωρωπό οι κρατήρες αποτελούν ένα από τα πιο πολυάριθμα σχήματα στο οικόπεδο ΟΣΚ (Εικ.)⁷⁷. Οι λίγες βάσεις που διατηρούνται είναι δαχτυλιόσχημες, ενώ αρκετά παραδείγματα φέρουν κωνική βάση ανάλογη με αυτή που έχουν τα αγγεία από την Ερέτρια. Η απουσία ακέραιων παραδειγμάτων κρατήρων του 7ου αιώνα από τα ευβοϊκά κέντρα δημιουργεί σε αρκετές περιπτώσεις ανάλογους προβληματισμούς, καθώς η ανακατασκευή ολόκληρων αγγείων είναι ιδιαίτερα δύσκολη.

⁷⁴ Ο Boardman μας πληροφορεί για την ύπαρξη ενός παραδείγματος κρατήρα με κατακόρυφη λαβή από την Ερέτρια, χωρίς όμως να παρέχει εικόνα του αγγείου. Για κρατήρες με κατακόρυφες λαβές βλ. ενδεικτικά Schweitzer 1918, σελ. 135.

⁷⁵ Boardman 1952, πίν. 2B, 6, 7, 14-18.

⁷⁶ Charalambidou 2020, εικ. 9.

⁷⁷ Χαραλαμπίδου Διατριβή, πίν. 1-7, 16, 26 κ.α. και Charalambidou 2017, εικ. 14.22(ο κρατήρας του Χαραλαμπίδου Διατριβή πίν. 1 σε έγχρωμη φωτογραφία).

Κλειστά αγγεία

Το μεγαλύτερο ποσοστό ακέραιων παραδειγμάτων κλειστών αγγείων από την Ερέτρια και τον Ωρωπό προέρχεται από ταφές. Η πλειοψηφία των ταφών πρόκειται για παιδικούς εγχυτρισμούς, ενώ αρκετά αγγεία φέρουν ίχνη καύσης στην βάση τους υποδηλώνοντας την πρότερη χρήση ως σκεύη μαγειρικής⁷⁸. Αν εξαιρέσουμε τους ταφικούς αμφορείς που για αυτούς έχει αφιερωθεί ξεχωριστό τμήμα της εργασίας, βρέφη και πολύ μικρά παιδιά κατά τα τέλη του 8ου αιώνα και στις αρχές του 7ου στην Ερέτρια και τον Ωρωπό ενταφιάζονται σε αμφορείς, πίθους και πρόχους, αγγεία χρηστικά που δεν προορίζονταν αποκλειστικά για την ταφή.

Οι αμφορείς των εγχυτρισμών είναι συνήθως χειροποίητοι από χονδρόκοκκο πηλό, ενώ οι λαβές τους είναι στιβαρές και ικανές να συγκρατήσουν ο βάρος των αγγείων μαζί με το περιεχόμενο τους. Δεν υπάρχει σταθερή τυπολογία. Το σχήμα του σώματος ποικίλει από σφαιρικό(Εικ. 22)⁷⁹ σε παραλλαγές του ωοειδούς (Εικ. 23-24)⁸⁰. Ανάλογης ποιότητας κατασκευής είναι και οι πρόχοι που έχουν χρησιμοποιηθεί στους εγχυτρισμούς (Εικ. 25)⁸¹.

Βρέφη και έμβρυα ενταφιάζονται στο εσωτερικό τους, εντός του περιβάλλοντος της οικείας, πολλές φορές κοντά στα θεμέλια των σπιτιών⁸². Σταθερός προσανατολισμός δεν υπάρχει στον τρόπο που τοποθετούνται τα αγγεία στο χώμα, συνήθως όμως ενταφιάζονται τοποθετημένα στο πλάι τους, με ένα δεύτερο μικρότερου μεγέθους αγγείο να λειτουργεί σαν το καπάκι που σφραγίζει το αγγείο. Σε άλλες περιπτώσεις, σαν καπάκι χρησιμοποιείται ένας λίθος, ενώ στα αγγεία που βρέθηκαν χωρίς το λογικότερο σενάριο είναι πως το στόμιο κάλυπτε κάποιο φθαρτό υλικό που δεν διατηρήθηκε με την πάροδο του χρόνου. Βρέφη και έμβρυα συχνά

⁷⁸ Vlachou 2007, σελ. 215.

⁷⁹ Θέμελης 1979, πίν. 31β.

⁸⁰ Blandin 2007, σελ. 277, πίν. 144, σελ. 178, πίν. 45.

⁸¹ Vlachou 2007, σελ. 234, εικ. 4β, 5β.

⁸² Vlanti 2020. Ανδρειωμένου 1973-1974 σελ. 468-469, 470 σχεδ. 5, 471 σχεδ. 6

ενταφιάζονται κοντά στα θεμέλια των σπιτιών κατά την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, η τάση όμως αυτή φαίνεται πως μεταβάλλεται απότομα από τον 7ο αιώνα και μετά, όπου η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα αποκτά τα δικά της νεκροταφεία έξω από την κατοικημένη περιοχή. Λεπτομέρειες σχετικά με τις κοινωνικές προεκτάσεις του συγκεκριμένου φαινομένου θα συζητηθούν παρακάτω, αξίζει όμως στο παρόν σημείο να τονίσουμε πως ακόμα στα τέλη της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου βρέφη και πολύ μικρά παιδιά θεωρούνται ιδιοκτησία της οικογένειας και όχι της πόλης, για αυτό ενταφιάζονται σε ανάλογο περιβάλλον εντός της δικαιοδοσίας του οίκου⁸³.

Όσον αφορά τους ταφικούς πίθους, φαίνεται πως αποτελεί τύπο που επιβιώνει μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα π.Χ. και παράγεται παράλληλα με τους υψηλής ποιότητας ταφικούς αμφορείς. Ο Κουρουνιώτης δημοσιεύει το 1903 έναν πίθο με εγχάρακτη διακόσμηση που χρησιμοποιήθηκε για τον ενταφιασμό ενός βρέφους (Εικ. 26)⁸⁴. Αναφέρει επιπλέον 20 ακόμα πίθους ολόκληρους ή σε θραύσματα. Από αυτούς 6 ολόκληροι και θραύσματα ενός βρίσκονται σήμερα στο μουσείο της Ερέτριας (Εικ. 26-33), ενώ ο δημοσιευμένος πίθος βρίσκεται σήμερα στην Αθήνα(NM 12132 Nicole Cat. No. 802)⁸⁵. Οι πίθοι που αναφέρει ο Κουρουνιώτης πιθανότατα χρονολογούνται κοντά στην καμπή από τον 8ο στον 7ο αιώνα π.Χ., ενώ πρωιμότερα παραδείγματα έχουν βρεθεί παράλληλα με τους χειροποίητους αμφορείς κοντά στα θεμέλια των οικιών της Γεωμετρικής περιόδου και περιείχαν παιδικούς εγχυτρισμούς⁸⁶.

Οι ταφικοί πίθοι μπορεί να είναι ακόσμητοι ή να φέρουν εγχάρακτη και ενσφράγιστη διακόσμηση. Τις περισσότερες φορές διαθέτουν ωοειδές σώμα, ευρύ κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον πεπλατυσμένο χείλος. Ο συγκεκριμένος τύπος πίθου είναι διαδεδομένος στον ελλαδικό

⁸³ Blandin 2007β, σελ. 199.

⁸⁴ Κουρουνιώτης 1903, σελ. 18, εικ. 10.

⁸⁵ Boardman 1952, σελ. 14 b-h. Ο Boardman δημοσιεύει τα σχέδια 6 ακέραιων ταφικών πίθων με εγχάρακτη διακόσμηση, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν και δύο δημοσιευμένα θραύσματα(b) που πιθανότατα άνηκαν σε έναν 7ο ταφικό πίθο με ενσφράγιστη διακόσμηση.

⁸⁶ Ενδεικτικά για παραδείγματα ταφικών πίθων της Γεωμετρικής περιόδου βλ. Blandin 2007, πίν. 134, 138, 172.

χώρο, με εξαίρεση την ψηλή κωνική και μερικές φορές διάτρητη βάση που αποτελεί χαρακτηριστικό των εργαστηρίων της Ερέτριας. Αντίστοιχου τύπου αγγεία χρησιμοποιούνται για τους εγχυτρισμούς βρεφών και στο νεκροταφείο του Φαλήρου, όπου χρονολογήθηκαν από τον Young στο πρώτο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ. (Εικ. 34)⁸⁷. Σύγχρονος με τους πίθους του Υγειονομείου είναι επίσης ένας πίθος από τον Δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας (Εικ. 35)⁸⁸, ο οποίος και στην παρούσα περίπτωση χρησιμοποιήθηκε σε εγχυτρισμό, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με ένα παράδειγμα από το νεκροταφείο του Μέσα Βούνου στην Θήρα (Εικ. 36)⁸⁹.

Τα παραπάνω παραδείγματα ομοιάζουν κυρίως στην τυπολογία του κυρίως σώματος και δεν διαθέτουν την ψηλή κωνική και διάτρητη βάση που χαρακτηρίζει τα παραδείγματα της Ερέτριας. Πιο κοντά στην τυπολογία των αγγείων της μητρόπολης φαίνεται πως βρίσκεται η αποικία της Ερέτριας στην Χαλκιδική, η Μένδη. Παραδείγματα από το παραλιακό βρεφικό νεκροταφείο της Μένδης φέρουν κωνική και διάτρητη βάση⁹⁰, ενώ κοινή είναι σε ορισμένες περιπτώσεις και η διακόσμηση (Εικ. 37).

Οι πίθοι ανάλογου τύπου δεν διαθέτουν μόνο ευρεία γεωγραφική εξάπλωση, αλλά τυπολογικά φαίνεται πως το σχήμα τους διέπετε από έντονο συντηρητισμό καθιστώντας δύσκολη την χρονολόγησή τους. Ο πίθος της εικόνας 38 από την βόρεια πλαγιά της Ακρόπολης⁹¹ και ο πίθος της εικόνας 39 από τον Κεραμεικό⁹², οι οποίοι φέρουν ενσφράγιστη διακόσμηση και είναι κοντινοί τυπολογικά με τους ταφικούς πίθους του Υγειονομείου, είχαν θεωρηθεί γεωμετρικής τεχνοτροπίας μέχρι το 1937, όταν ένας μικρότερος από την νότια πλαγιά της

⁸⁷ Young 1942, σελ. 31, εικ. 12.

⁸⁸ Μυλωνάς 1975, πίν. 231, εικ. 132.

⁸⁹ Pfuhl 1903, πίν. 18, 1(C15).

⁹⁰ Moschonissioti 2017, σελ. 359, εικ. 30. 6. Για τις ανασκαφές της αρχαίας Μένδης βλ. : Βοκοτοπούλου 1988, εικ. 331-345. Βοκοτοπούλου 1989, σελ. 409-423. Βοκοτοπούλου - Μοσχονησιώτη 1990, σελ. 411-423.

⁹¹ Roebuck 1940, σελ. 243, εικ. 56.

⁹² Brueckner und Pernice 1893, σελ. 134, εικ. 30.

Ακρόπολης⁹³(Εικ. 40) και με πανομοιότυπη διακόσμηση με τον πίθο του Κεραμεικού, βρέθηκε σε ένα πηγάδι των τελών του 6ου αιώνα π.Χ.. Το παρόν παράδειγμα δείχνει την ανθεκτικότητα του τύπου ανά τους αιώνες, παραμένοντας σχεδόν अपαράλλακτος από τον 8ο μέχρι τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ..

Όσον αφορά τους υπόλοιπους κλειστούς τύπους αγγείων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ένα σύνολο θραυσμάτων από τον αποθέτη στο οικόπεδο Μαχαιρά στην Χαλκίδα⁹⁴, που περιλαμβάνει έναν σημαντικό αριθμό εμπορικών αμφορέων τύπου SOS (Εικ. 41). Αρκετά θραύσματα εμπορικών αμφορέων από τον συγκεκριμένο αποθέτη ήταν κακοψημένα, φανερώνοντας την ύπαρξη ενός κεραμικού εργαστηρίου πλησίον του, που απέρριπτε σε αυτόν όσα κεραμικά προϊόντα ήταν ελαττωματικά. Επιπλέον, το γεγονός ότι η συγκεκριμένη τοποθεσία δεν απέιχε πολύ από το λιμάνι του Αγίου Στεφάνου θα μπορούσε να αποτελεί απόδειξη του ακμάζοντος εξωτερικού εμπορίου των Χαλκιδέων και συνάμα την ύπαρξη αγροτικού πλεονάσματος από την εύφορη πεδινή έκταση του Ληλάντιου πεδίου και την σημασία του για την οικονομική και εμπορική ζωή της κεντρικής Εύβοιας.

⁹³ Broneer 1938, σελ. 221, εικ. 56.

⁹⁴ Charalambidou 2020, εικ. 6.

«Ιδιάζοντα» σχήματα από νεκροταφεία και ιερά

Μικρογραφικές υδρίες

Οι υψίλαιμες πρόχοι και οι μικρογραφικές υδρίες αποτελούν σημαντικό δείγμα της εγχώριας κεραμικής παραγωγής της Εύβοιας(Εικ. 42-50) και βρίσκονται άρρηκτα συνδεδεμένες με την λατρευτική ζωή των ευβοϊκών πόλεων. Οι μικρογραφικές υδρίες έχουν μακρά πορεία στην ιστορία της ευβοϊκής κεραμικής. Το πρωιμότερο παράδειγμα προέρχεται από τη νεκρόπολη του Σκουμπρή στο Λευκαντί και χρονολογείται στον 10ο αιώνα π.Χ. Το αγγείο, που βρέθηκε εντός του τάφου, είχε τοποθετηθεί ακέραιο, ενώ στον λαιμό του φέρει παράσταση καθιστών τοξοτών (Εικ. 51)⁹⁵. Ένα δεύτερο αρκετά μεταγενέστερο παράδειγμα, χρονολογημένο στο δεύτερο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ.(ΥΓ Ι), βρέθηκε στη νεκρόπολη του Αγίου Ιωάννη στη Χαλκίδα (Εικ. 52)⁹⁶. Σε αντίθεση με το παράδειγμα από το Λευκαντί, όπου η μικροσκοπική υδρία βρέθηκε τοποθετημένη ακέραιη μέσα στον τάφο, το αγγείο από την Χαλκίδα βρέθηκε θραυσμένο.

Ο τύπος φαίνεται πως παραμένει σε χρήση τουλάχιστον μέχρι την αρχή του 4ου αιώνα π.Χ.⁹⁷, ενώ την υπό εξέταση περίοδο εντοπίζεται αποκλειστικά σε ιερά περιβάλλοντα: Στο ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, στη Βόρεια Περιοχή Θυσιών και το αρκετά μεταγενέστερο ιερό στην κορυφή της Ακρόπολης, πιθανότατα αφιερωμένο στην θεά Αθηνά⁹⁸.

Το ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου και η Βόρεια Περιοχή Θυσιών αποτελούν τα παλαιότερα γνωστά ιερά της Ερέτριας. Εκτός από τα μοναδικά αστικά ιερά της Γεωμετρική περιόδου από την Ερέτρια, το ιερό του Απόλλωνα και η Βόρεια Περιοχή Θυσιών είναι και τα αρχαιότερα

⁹⁵ Popham κ.ά. 1979, σελ. 126, πίν. 106(51.2) και 270b.

⁹⁶ Θέμελης 1969, σελ. 27.

⁹⁷ Huber 2013, σελ. 86.

⁹⁸ Huber 2015, σελ. 159 και ειδικά σημειώσεις 1 και 3.

γνωστά σε εμάς αστικά ιερά από τον ελλαδικό χώρο⁹⁹.

Η εγγύτητα της Βόρειας Περιοχής Θυσιών με το ιερό του Απόλλωνα, σε συνδυασμό με επιγραφικές πληροφορίες από την ελληνιστική περίοδο, υποδηλώνουν πως η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένη το ιερό ήταν η θεά Άρτεμη¹⁰⁰. Αν δεχθούμε την παραπάνω ταύτιση, οι μικρογραφικές υδρίες αποτελούν προσφορές σε γυναικείες, αλλά και σε αντρικές θεότητες και πιθανότατα ήταν ένα σχήμα συνυφασμένο με την θρησκευτική ζωή της πόλης και όχι με μία συγκεκριμένη θεότητα. Τι συμβόλιζε όμως η χρήση της συγκεκριμένης κατηγορίας κεραμικής σε ιερούς χώρους και πως μπορεί να ερμηνευθεί η διακόσμησή τους;

Η υδρία ως σκεύος μεταφοράς νερού συνδέεται με τον γυναικείο κόσμο. Πολλές φορές εμφανίζονται σε ιερά γυναικείων θεοτήτων στην μικρογραφική τους εκδοχή¹⁰¹. Άγνωστος παραμένει σε μεγάλο βαθμό ο ρόλος τους κατά την διάρκεια του τελετουργικού. Αποτελούσαν τα ίδια τα αγγεία αναθήματα ή προσφέρονταν με το περιεχόμενό τους, λαμβάνοντας ενεργό ρόλο στα δρώμενα;

Οι μικρογραφικές υδρίες από την Ερέτρια χαρακτηρίζονται από μεγάλη ποικιλία στο σχήμα, το μέγεθος και την διακόσμηση (Εικ. 42). Στο ίδιο περιβάλλον εντοπίζονται αγγεία χειροποίητα και τροχήλατα, ενώ τα παραδείγματα της Γεωμετρικής περιόδου είναι ανώτερα ποιοτικά. Τα μεγέθη τους ποικίλουν από 15 έως 20 εκατοστά στη Γεωμετρική και Υπογεωμετρική περίοδο και από 2 έως 15 εκατοστά στην Αρχαϊκή(τα περισσότερα παραδείγματα της Αρχαϊκής περιόδου είναι μεταξύ 5-10 εκατοστών)¹⁰². Οι υδρίες της Γεωμετρικής περιόδου

⁹⁹ Huber 2013, σελ. 77. Το ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου παρουσιάζει ίχνη θρησκευτικών δραστηριοτήτων που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 8ου αιώνα, ενώ η Βόρεια Περιοχή Θυσιών φαίνεται να εγκαθίσταται γύρω στο 730 π.Χ., βόρεια του ιερού του Απόλλωνα.

¹⁰⁰ Τα επιγραφικά στοιχεία σχετικά με την ύπαρξη ενός ναού αφιερωμένου στην Αρτέμιδα δημοσιεύονται και σχολιάζονται από τον KNOEPFLER 2001, σελ. 138-141, 167, 198.

¹⁰¹ Huber 2013, σελ. 83.

¹⁰² Για μία λεπτομερή περιγραφή των μικροσκοπικών υδριών της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου από την Βόρεια Περιοχή Θυσιών στην Ερέτρια βλ. Huber 2003, vol. 2.

οπότε, εκτός από ανώτερης ποιότητας κατασκευαστικά, είναι και μεγαλύτερες σε μέγεθος.

Ένα σημαντικό σύνολο ακέραιων μικρογραφικών υδριών από τον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα έχει προέλθει από έναν αποθέτη, ο οποίος σφραγίστηκε κατά την διάρκεια κατασκευής του ναού του 6ου αιώνα π.Χ. και βρίσκεται ακριβώς κάτω από τα θεμέλια ενός στηλοβάτη. Η τοποθέτηση τους εντός του αποθέτη φαίνεται ότι αποτέλεσε μεμονωμένο συμβάν και δεν συνδέεται με κάποια τελετουργική δραστηριότητα¹⁰³.

Σε αντίθεση με τον ναό του Απόλλωνα, οι υδρίες από την Βόρεια Περιοχή Θυσιών φαίνεται πως έχουν θραυστεί σκόπιμα και ιδιαίτερα σχολαστικά, πριν τοποθετηθούν σταδιακά περιμετρικά του βωμού (Εικ. 44), με τον αριθμό των θραυσμάτων να ξεπερνάει τις 150.000¹⁰⁴. Στην προκειμένη περίπτωση αναφερόμαστε σε μία πιθανή τελετουργική θραύση των μικρογραφικών υδριών κατά τη διάρκεια θρησκευτικών τελετών, ενώ η παρουσία απορριμμάτων από τις θυσίες που τελούνταν στον βωμό, καθώς και άλλων προσφορών, αποτελούν στοιχεία που συμφωνούν με την παραπάνω ερμηνεία.

Όσον αφορά τον ναό της Αθηνάς από την ακρόπολη της Ερέτριας, μικρογραφικές υδρίες βρέθηκαν σε αποθέτες ακέραιες, αλλά και θραυσμένες, μαζί με έναν σημαντικό πλούτο αρχαιολογικών ευρημάτων που περιλάμβανε πήλινα αγαλματίδια πολεμιστών και καθιστών γυναικείων μορφών που συχνά φέρουν επί της κεφαλής πόλο ή διάδημα, τύπους ενδυμασίας που συνήθιζαν να φορούν οι γυναίκες κατά την διάρκεια τελετών θρησκευτικού χαρακτήρα¹⁰⁵.

Οι μικρογραφικές υδρίες δημιουργούν ένα πλήθος ερωτημάτων. Ποια ήταν η ακριβής χρήση των υδριών εντός των ιερών; Ποια η σχέση μεταξύ του αναθέτη και της διακόσμησης; Είχαν τα αγγεία χρησιμοποιηθεί κάπου αλλού πριν καταλήξουν στο ιερό ή κατασκευάστηκαν αποκλειστικά για αυτόν τον σκοπό;

Μία μικρογραφική υδρία με αριθμό 16599 (Εικ. 45) από την Βόρεια Περιοχή Θυσιών έχει

¹⁰³ Verdan 2004.

¹⁰⁴ Huber 2010, σελ. 211.

¹⁰⁵ Για την τελετουργική λειτουργία του πόλου δεξ. Huysecom-Haxhi 2009, σελ. 573-587.

προσελκύσει το ενδιαφέρον της έρευνας εξαιτίας της χαμηλής ποιότητας κατασκευής και της απρόσεκτης διακόσμησης της, που δεν θα ταίριαζε σε ένα εργαστήριο ή έναν επαγγελματία αγγειοπλάστη. Η επιφάνεια δεν έχει λειανθεί με επιμέλεια και είναι εμφανή, κάτω από το χαρακτηριστικό για την Ερέτρια κρεμώδες επίχρισμα, δακτύλιοι του κεραμικού τροχού. Την ίδια στιγμή, το επίχρισμα φαίνεται να έχει τοποθετηθεί ανομοιόμορφα και βιαστικά¹⁰⁶.

Η Huber διατύπωσε την άποψη ότι πρόχειρα κατασκευασμένες μικρογραφικές υδρίες θα μπορούσαν να είχαν κατασκευαστεί από τους ίδιους τους αναθέτες, ελλείψει οικονομικών πόρων για την αγορά από ένα κεραμικό εργαστήριο ή σαν μία προσπάθεια πιο ενεργής συμμετοχής του αναθέτη στο τελετουργικό¹⁰⁷. Κοντινή στην ερμηνεία της Huber είναι και η ερμηνευτική προσέγγιση της Langdon, η οποία με την σειρά της υποστηρίζει ότι αντίστοιχου τύπου μικρογραφικές υδρίες θα μπορούσαν να είχαν διακοσμηθεί από παιδιά ή παιδιά μαζί με ενήλικα¹⁰⁸.

Τα δύο πρωιμότερα παραδείγματα από το Λευκαντί και την Χαλκίδα, εξαιτίας του χρονικού κενού που τα διαχωρίζει με νεότερα της Ερέτριας, δεν μπορούν να ερμηνευθούν σαν ένα ενιαίο σύνολο, μπορούν όμως να προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την θρησκευτική ζωή των Ευβοέων εντός ενός ευρύτερου χρονικού φάσματος.

Η μικρογραφική υδρία της Χαλκίδας, η οποία έχει αποδοθεί στον ζωγράφο του Cesnola και χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ., μπορεί να συσχετιστεί με έναν μνημειακού μεγέθους κρατήρα από το Κούριο της Κύπρου (Εικ. 53), ο οποίος έχει αποδοθεί στον ίδιο ζωγράφο¹⁰⁹. Ο κρατήρας από το Κούριο που φέρει πώμα με κομβίο στο σχήμα μικρογραφικής υδρίας, συνδυάζει δύο από τους σημαντικότερους τύπους κεραμικής για την θρησκευτική ζωή του 8ου και 7ου αιώνα της Ερέτριας, του κρατήρα και της μικρογραφικής

¹⁰⁶ Για την μικρογραφική υδρία 16599 βλ. Huber 2017 και ειδικά σελ. 165-172.

¹⁰⁷ Huber 2003, vol. 1, σελ. 119.

¹⁰⁸ Langdon 2015, σελ. 30.

¹⁰⁹ CVA Metropolitan Museum 5, 2004, πίν. 46-49. Verdan κ.ά. 2008, σελ. 106, πίν. 75A. Όσον αφορά τον Ζ. του Cesnola βλ. επίσης Coldstream 1971.

υδρίας. Με την παρουσία κρατήρων στα ιερά της περιόδου να διακόπτεται μετά τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι μικροσκοπικές υδρίες διαδέχονται τους κρατήρες σαν τις δημοφιλέστερες προσφορές στα ιερά, ενώ η αλλαγή αυτή θα μπορούσε να υποδηλώνει και σύγχρονες αλλαγές στην θρησκευτική σφαίρα.

Υψίλαιμες πρόχοι

Οι υψίλαιμες πρόχοι από την Ερέτρια διαθέτουν ευρύ και κυλινδρικό λαιμό και έντονα έξω νεύον χείλος (Εικ. 46-50). Το σώμα τους είναι σφαιρικό σχήμα και εδράζεται επάνω σε μία ευρεία κωνική βάση. Φέρουν κατακόρυφη ταινιωτή λαβή, ενώ η καταγωγή του σχήματός του ανάγεται στις πρόχους της Ύστερης Γεωμετρική περιόδου από την Ερέτρια, οι οποίες με την σειράς τους αντλούν το πρότυπό τους από την κεραμική παράδοση της Αττικής¹¹⁰.

Περισσότερα από χίλια θραύσματα πρόχων του συγκεκριμένου τύπου έχουν προέλθει από τον ναό της Αθηνάς στην ακρόπολη της Ερέτριας, ενώ 40 περίπου παραδείγματα έχουν ανακαλυφθεί στην Βόρεια Περιοχή Θυσιών. Ο αποθέτης κάτω από τον στηλοβάτη στον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα περιλάμβανε τέσσερις υψίλαιμες πρόχους, ενώ τέλος μερικά ακόμα θραύσματα έχουν ανακαλυφθεί στη νεκρόπολη του Ηρώου¹¹¹.

Όλες οι υψίλαιμες πρόχοι από την Ερέτρια χρονολογούνται στον 7ο και τον 6ο αιώνα π.Χ. Παράγονται συγχρόνως με τι μικροσκοπικές υδρίες, η παραγωγή τους όμως καλύπτει ένα αισθητά μικρότερο χρονικό φάσμα. Τεχνοτροπικά η διακόσμησή τους είναι «Ανατολίζουσα», με τον μεγαλύτερο όγκο των παραδειγμάτων να προέρχεται από την Ωριμη Ανατολίζουσα περίοδο¹¹².

Η διακόσμηση ορισμένων πρόχων περιλαμβάνει ανθρωπομορφικές παραστάσεις με ιστάμενες γυναικείες μορφές, που πιθανότατα απεικονίζουν μέλη της θρησκευτικής κοινότητας κατά την διάρκεια τελετής. Ο Boardman συνδέει τις ανθρωπομορφικές παραστάσεις των υψίλαιμων πρόχων με την ομάδα Γ των ταφικών αμφορέων (ταφικοί αμφορείς «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας)¹¹³, ενώ το ίδιο «χέρι» αναγνωρίζεται μεταξύ ορισμένων υψίλαιμων πρόχων

¹¹⁰ Coldstream 1968, σελ. 33, 47, 60, πίν. 8g, 9e, 10j, 11f. Για παραδείγματα πρόχων με ψηλό λαιμό και σφαιρικό σώμα βλ.: Κουρουνιώτης 1903, σελ. 16, εικ. 9. Blandin 2007, πίν. 126, T1, 3, πίν. 171, 3.

¹¹¹ Huber 2013, σελ. 88.

¹¹² Huber 2003, vol. 2, πίν. 83-99.

¹¹³ Boardman 1952, σελ. 20-27.

και ταφικών αμφορέων, δηλώνοντας την ύπαρξη τουλάχιστον ενός εργαστηρίου που παρήγαγε και τους δύο εξειδικευμένους κεραμικούς τύπους¹¹⁴.

Μία υψίλαιμη πρόχους από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο προέρχεται πιθανώς από την Τανάγρα της Βοιωτίας, ενώ τρία ακόμα παραδείγματα μοιρασμένα στο Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλόπουλου στην Αθήνα¹¹⁵, το Λούβρο στο Παρίσι¹¹⁶ και στα μουσεία του Βερολίνου¹¹⁷, προέρχονται πιθανότατα από παράνομες ανασκαφές στην Βοιωτία και συγκεκριμένα από ταφές, αν κρίνουμε από την ακέραιη κατάσταση διατήρησης των αγγείων¹¹⁸. Ένα πέμπτο ακέραιο παράδειγμα προέρχεται από την Τανάγρα, αλλά παραμένει αδημοσίευτο και τέλος μία ακόμη πρόχους στο Ashmolean Μουσείο Τέχνης και Αρχαιολογίας στην Οξφόρδη χαρακτηρίζεται ως ευβοϊκή, χωρίς κάποια περαιτέρω τεκμηρίωση¹¹⁹.

Ο τύπος των υψίλαιμων πρόχων εντοπίζεται την ίδια περίοδο και στον Ωρωπό (Εικ. 54)¹²⁰. Τα παραδείγματα, τα οποία αριθμούν περίπου 9-10, χρονολογούνται στην «Ανατολίζουσα» περίοδο, με τα περισσότερα να ανήκουν στην πρώιμη φάση της (7-8 πρόχοι). Τα περισσότερα παραδείγματα συνδέονται με ορισμένες λατρευτικής φύσης κατασκευές, δεν λείπουν όμως και οι περιπτώσεις που δηλώνουν μία διαφορετική χρήση¹²¹.

¹¹⁴ Huber 2003, vol. I, σελ. 60 σημ. 125. Blandin 2007, vol. 2, σελ. 62-64, πίν. 121-123.

¹¹⁵ *Paul and Alexandra Canellopoulos Museum* 2006, σελ. 68, αρ. 45.

¹¹⁶ CVA Louvre 17, 1974, σελ. 50, πίν. 48.

¹¹⁷ Boardman 1957, σελ. 15, 16 εικ. 2.

¹¹⁸ Huber 2013, σελ. 8

¹¹⁹ Boardman - Schweitzer 1973, σελ. 276, πίν. 55a.

¹²⁰ Χαραλαμπίδου, Διατριβή, πίν. 85. Charalambidou 2017, εικ. 24. 26.

¹²¹ Χαραλαμπίδου, Διατριβή, σελ. 50.

Μαζί με τις μικροσκοπικές υδρίες, οι υψίλαιμες πρόχοι αποτελούν μία ευρύτατα διαδεδομένη κατηγορία κεραμικής από την αρχαία Ερέτρια του 7ου αιώνα π.Χ. και βρίσκεται άρρηκτα συνδεδεμένη με τον θρησκευτικό κόσμο των αρχαίων Ευβοέων, όπως δηλώνει το περιβάλλον στο οποίο ανακαλύφθηκε. Άγνωστος παραμένει ο ρόλος τους κατά την διάρκεια του θρησκευτικού δρωμένου, όπως και σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τα εργαστήριο κατασκευής και τους ίδιους τους αναθέτες. Χαρακτηριστικό είναι όμως πως παρότι τα ευβοϊκά εργαστήρια της περιόδου φαίνονται ισχυρά επηρεασμένα από τα γειτονικά, συνεχίζουν να παράγουν κάποιους εξειδικευμένους τύπους κεραμικής, συνυφασμένους αποκλειστικά με την λατρευτική ζωή της πόλης.

Ταφικοί αμφορείς

Η πιο εντυπωσιακή σειρά διακοσμημένης κεραμικής από την Εύβοια του 7ου αιώνα π.Χ. είναι αδιαμφισβήτητα οι ταφικοί αμφορείς της Ερέτριας, η πλειοψηφία των οποίων προέρχεται από το Νεκροταφείο του Υγειονομείου ή αλλιώς Δυτικό Νεκροταφείο. Η αρχαία νεκρόπολη του Υγειονομείου εντοπίζεται νοτιοδυτικά της αρχαίας πόλης της Ερέτριας.

Οι ταφικοί αμφορείς με οριζόντιες λαβές στο ύψος του ώμου δεν αποτελούν δημιουργία της Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου. Στα ανατολικά του οικισμού της Ερέτριας ανακαλύφθηκε τοποθετημένος πάνω σε έναν οχρωματικό περίβολο του 8ου αιώνα π.Χ. ένας αντίστοιχου σχήματος αμφορέας από τον Πέτρο Θέμελη το 1979, ο οποίος περιείχε τα λείψανα ενός νηπίου¹²² (Εικ. 55). Γύρω από τον αμφορέα βρέθηκαν μικροί ακανόνιστοι λίθοι που παρείχαν στήριξη, ενώ το στόμιο του έφραζε το κάτω τμήμα ενός ακόσμητου χειροποίητου αγγείου.

Η βάση και ο λαιμός του αγγείου έφερε το πολύ χαρακτηριστικό ευβοϊκό μοτίβο των κάθετων κυματιστών γραμμών. Γύρω από το σημείο της μεγαλύτερης διαμέτρου του αγγείου υπάρχουν εναλλάξ ζώνες με ομόκεντρους κύκλους και κάθετες γραμμές που μιμούνται μετόπες και τρίγλυφα. Πάνω από αυτή τη ζώνη και μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο εντοπίζεται σειρά από πέντε υδρόβια πτηνά. Πρόκειται για ένα μοναδικό στο είδος του αγγείο που προοιωνίζει τις ερετριακές δημιουργίες του 7ου αιώνα π.Χ.

Ο Θέμελης χρονολόγησε τον αμφορέα στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ., πριν από την στροφή προς τον 7ο, καθιστώντας τον αμφορέα το πρωιμότερο παράδειγμα του συγκεκριμένου τύπου από την Ερέτρια και ίσως από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Όσον αφορά την τυπολογία του, η ύπαρξη της ψηλής διάτρητης βάσης φανερώνει πως ο τύπος του ταφικού αμφορέα είχε διαμορφωθεί στην Ερέτρια ήδη από την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Διαφορετικός είναι μόνο ο λαιμός σε σύγκριση με τους αμφορείς του Υγειονομείου, ο οποίος διαθέτει καμπυλόγραμμο και όχι κάθετο προφίλ, κατάλοιπο ίσως της εξελικτικής πορείας του τύπου.

¹²² Θέμελης 1979, σελ. 51 ταφή 2 και πίν. 32, εικ. Α και Β, πίν. 33 εικ. Α.

Η σπουδαιότητα του παρόντος ευρήματος δεν περιορίζεται εκεί. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η θέση εγκαταλείπεται στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., ενώ καμία περιοχή της αρχαίας πόλης δεν παρουσιάζει συνεχόμενη κατοίκηση από τα Γεωμετρικά στα Αρχαϊκά χρόνια¹²³. Η έγερση οχυρώσεων στα τέλη του 8ου αιώνα σε διάφορες περιοχές της αρχαίας πόλης φανερώνει την προσπάθεια απόκρουσης ενός επερχόμενου κινδύνου για την Ερέτρια που τελικά υπερίσχυσε και προκάλεσε την ερήμωση πολλών θέσεων στην αρχαία πόλη. Αποτελούν όλα αυτά συνέπεια του Δηλάντιου πολέμου ή οφείλονται σε διαφορετικά αίτια; Βέβαιο είναι ότι τα συμπεράσματα των ανασκαφών του Θέμελη δείχνουν μία εσωτερική κρίση στην κοινωνία της Ερέτριας την παρούσα περίοδο. Πως μπορεί όμως αυτή η διαπίστωση να ενταχθεί εντός της γενικότερης εικόνας του ελλαδικού χώρου τον 7ο αιώνα;

Η εύρεση του αμφορέα εντός του οικισμού και κοντά στα θεμέλια των οικιών δείχνει πως η ταφή των βρεφών σε αποκλειστικά δικούς τους χώρους ταφής, εκτός του οικισμού, δεν υφίσταται ακόμα στα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου, φανερώνοντας πως η αλλαγή δεν ήταν σταδιακή, αλλά μάλλον απότομη. Μαζί με τον παιδικό εγχυτρισμό του ανατολικού οχυρωματικού περιβόλου και της Οδού Ερατωνύμου εντοπίζονταν και άλλοι εγχυτρισμοί νηπίων, όχι όμως σε πλούσια διακοσμημένους αμφορείς, αλλά σε ακόσμητα χειροποίητα αγγεία που πολλά εκ των οποίων φέρουν ίχνη καύσης στην βάση τους, δείγματα της προηγούμενης χρήσης τους ως μαγειρικά σκεύη¹²⁴.

Η συνύπαρξη εγχυτρισμών σε ακόσμητα χειροποίητα αγγεία και πλούσια διακοσμημένους ταφικούς αμφορείς αποτελεί κάτι το ασυνήθιστο για τα ελληνικά δεδομένα, όπου τα παιδιά ενταφιάζονταν συνήθως με την πρώτη μέθοδο. Η Blandin μεταφράζει την χρήση πλούσια διακοσμημένων αγγείων για τους εγχυτρισμούς ως μία προσπάθεια των αριστοκρατικών οικογενειών επίδειξης του ειδικού κοινωνικού στάτους των τέκνων τους¹²⁵. Ταυτόχρονα, η

¹²³ Θέμελης 1979, σελ. 43-50. Ο Θέμελης ισχυρίζεται ότι βάσει της φοράς του ανατολικού οχυρωματικού περιβόλου που ανέσκαψε, ο οποίος ουσιαστικά κατευθύνεται Δ - ΒΔ (εικ. 4), η γεωμετρική οχύρωση της αρχαίας πόλης δεν περιλάμβανε την ακρόπολη, όπως κατά το παρελθόν έχει υποστηρίξει και ο Bérard (πρβλ. Ερέτρια VI, σελ. 93 και εικόνα 13).

¹²⁴ Blandin 2004, σελ. 207, εικ. 1 και σελ. 208 εικ. 2. Θέμελης 1979, πίν. 31, εικ. Βλ. επίσης την ενότητα «κλειστά αγγεία».

¹²⁵ Blandin 2004, σελ. 204.

απουσία ακόσμητων αμφορέων από τους παιδικούς εγχυτρισμούς του 7ου αιώνα θα μπορούσε να σημαίνει ότι το δικαίωμα επίσημης ταφής σε αυτόν τον αιώνα περιοριζόταν στα παιδιά των αριστοκρατικών οικογενειών, ενώ τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα απέρριπταν τους νεκρούς τους με διαφορετικό τρόπο.

Όσον αφορά τους ταφικούς αμφορείς του Υγειονομείου, ο Boardman τους κατατάσσει σε πέντε κατηγορίες ανάλογα με χρονολογικά και τυπολογικά κριτήρια¹²⁶. Στις ομάδες Α, Β ανήκουν οι αμφορείς Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας και μαζί με την ομάδα Γ και τους αμφορείς «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας θα αποτελέσουν το επίκεντρο μελέτης του παρόντος κεφαλαίου. Για την ομάδα Δ και Ε που καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος του 6ου αιώνα π.Χ. θα περιοριστούμε σε μερικές αναφορές, καθώς απομακρύνονται από τους στόχους της έρευνας μας και το χρονικό πλαίσιο που έχουμε θέσει¹²⁷.

Στην παρούσα εργασία διατηρείται η αρίθμηση του Boardman, όχι μόνο για το υλικό που δημοσίευσε ο ίδιος, αλλά και σχετικά με όσα αγγεία θα προσθέσουμε στη συνέχεια¹²⁸. Ξεκινώντας από τους Υπο-γεωμετρικούς αμφορείς Α και Β (Εικ. 56-64), οι δύο ομάδες δεν ακολουθούν η μία την άλλη χρονολογικά, αλλά παράγονται παράλληλα κατά το πρώτο μισό του 7ου αιώνα π.Χ.. Γενικά, οι αμφορείς της ομάδας Α έχουν πιο χαμηλό και ευρύ λαιμό και λεπτές κωνικές βάσεις, ενώ το πλάσιμο του χείλους και της βάσης είναι σχετικά απλό. Οι αμφορείς της ομάδας Β έχουν μία πρόσθετη εσοχή στο ύψος του χείλους και της βάσης, ενώ η βάση, που λειτουργεί σαν υποστατό, είναι ευρύτερη. Το προφίλ του λαιμού με την πάροδο

¹²⁶ Χωρίς αυτό να σημαίνει όμως ότι ο διαχωρισμός που θα θέσουμε στο παρόν σημείο έχει κάποια εφαρμογή στην πραγματικότητα και πρέπει να αποθαρρύνει κάποιον που επιθυμεί να τους μελετήσει σαν σύνολο. Οι χρονικές υποδιαίρεσεις που θέτουμε πολλές φορές για λόγους διευκόλυνσης της έρευνας δεν πρέπει να θεωρηθεί πως αντικατοπτρίζουν και διαχωρίζουν την καλλιτεχνική παραγωγή της εκάστοτε περιόδου, αλλά υφίστανται μόνο προς διευκόλυνση των ερευνητών.

¹²⁷ Για την κεραμική παραγωγή και αγγειογραφία της Ερέτριας κατά την Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδο εκτός από Boardman 1952, σελ. 1- 48, βλ. Ριτσώνης 1997, 65 – 88 και Ριτσώνης 2003 – 2004, σελ. 19 – 44.

¹²⁸ Για μία λεπτομερή περιγραφή της διακόσμησης των ταφικών αμφορέων βλ. τους καταλόγους του Boardman 1952 σελ. 19-20 και 26-27, ενώ σαν απαραίτητο συμπλήρωμα στην δημοσίευση του Boardman αποτελεί η δημοσίευση του 1903 του Κουρουνιώτη, *Αγγεία Ερέτριας*.

του χρόνου εξελίσσεται από κυλινδρικό σχήμα σε πιο ευρύ, με την άρθρωση μεταξύ χείλους και κυρίως σώματος είναι λιγότερο εύκολα διακριτή.

Οι δύο ομάδες δεν διαδέχονται χρονικά η μία την άλλη, αλλά φαίνεται πως παράγονται παράλληλα. Πολλά διακοσμητικά μοτίβα είναι κοινά και στις δύο, όμως μόνο στην ομάδα Α εμφανίζονται εικονιστικές παραστάσεις. Οι καλλιτεχνικές τάσεις στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα στην Ερέτρια δεν ευνοούν την απεικόνιση σχεδιαστικών παραστάσεων, ενώ οι καλλιτέχνες της περιοχής συνεχίζουν να βρίσκονται προσκολλημένοι σε μία φιλοσοφία στην διακόσμηση πολύ κοντά στα γεωμετρικά πρότυπα, τουλάχιστον μέχρι την επικράτηση της «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας μετά τα μέσα του αιώνα.

Οι ζώνες με τις κατακόρυφες κυματιστές γραμμές είναι συνεχόμενες στην περίπτωση της ομάδας Α (αμφ. Α2, Α3, Α4), αλλά διαιρεμένες σε ζώνες των τριών και των τεσσάρων στην ομάδα Β (αμφ. Β1, Β2, Β3). Η πιο ελεύθερη χρήση χρώματος στην διακόσμηση των αγγείων, όπως οι κόκκινες γραμμές στον λαιμό και το σώμα (αμφ. Α5, Β6) και οι λευκές κυματιστές γραμμές στην άρθρωση του ώμου (αμφ. Α2, Β5, Β6), αποτελούν στοιχείο ύστερης χρονολόγησης. Η τεχνική της διακόσμησης της πίσω όψης του αγγείου με λιγότερο επιμέλεια, όπως τακτικά συμβαίνει στην Αττική, την Βοιωτία και τις Κυκλάδες, είναι άγνωστη στην Ερέτρια κατά την Υπο-γεωμετρική περίοδο¹²⁹.

Το μοτίβο των κατακόρυφων ροπάλων σε οριζόντια διάταξη μεταξύ των λαβών (αμφ. Α1, Α2, Α3, Α4, Β1), έχει θεωρηθεί από τον Boardman ότι απεικονίζει σε σχηματοποιημένη μορφή τα κλαδιά του φυτού της φακής¹³⁰. Από την άλλη, ο Coldstream αναφέρει ότι το συγκεκριμένο διακοσμητικό μοτίβο αντλεί από μεταλλικά πρότυπα και τα «ροπαλόσχημα» σχέδια δεν είναι κλαδιά φακής, αλλά «gadroons»¹³¹. Ο συγκεκριμένος τύπος διακόσμησης εμφανίζεται συχνά

¹²⁹ Boardman 1952, σελ. 16.

¹³⁰ Boardman 1952, σελ. 17.

¹³¹ Coldstream 2008, σελ. 51 και πίν. 10 εικόνα ε. Το μοτίβο είναι ιδιαίτερα συχνό σε αγγεία πόσεως και σε πρόχους.

σε πρόχους, είτε στην επιπεδοποιημένη εκδοχή του¹³² είτε στην ανάγλυφη¹³³, ενώ υπάρχουν και παραδείγματα από μεγαλύτερους τύπους αγγείων που είναι πιο κοντά στις διαστάσεις των ταφικών αμφορέων, όπως ένας κρατήρας της Μέσης - Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου από την Αγορά¹³⁴.

Περνώντας στην ομάδα Γ των αμφορέων, τα λευκά και κόκκινα χρώματα που χαρακτηρίζουν τους υστερότερους αμφορείς των ομάδων Α και Β εντοπίζονται και στο θραύσμα Γ1, με μοναδική διαφορά την απουσία της κοιλότητας κάτω από το χείλος, το οποίο πλέον σημαίνεται από μία απλή και ευρεία πλαστική ταινία.

Στους περισσότερους ταφικούς αμφορείς, οι διπλές οριζόντιες λαβές δεν ενώνονται. Χρώματα χρησιμοποιούνται πλέον με μεγαλύτερη ελευθερία στη διακόσμηση. Το κόκκινο εμφανίζεται σε ζώνες στο χείλος(αμφ. Γ3, Γ4), στα ενδύματα των γυναικείων μορφών, σαν σημάδια στο εσωτερικό των ζώων και στο σύνολο του κυρίως σώματος της σφίγγας του αμφορέα Γ6. Κυματοειδείς γραμμές λευκού χρώματος εντοπίζονται πάνω από την άρθρωση του ώμου στους αμφορείς Γ2, Γ4, Γ6, Γ8 ενώ έχει χρησιμοποιηθεί και σε λεπτομέρειες στις μορφές ζώων (αμφ. Γ3, Γ4, Γ6, Γ8) και στα φτερά της σφίγγας του αμφορέα Γ6. Συχνό μοτίβο σε αυτή την ομάδα αποτελούν οι ένστιγμοι ρόδακες, οι οποίοι εντοπίζονται στο χείλος των αγγείων Γ3, Γ4, στα σώματα των ζώων (αμφ. Γ3, Γ6, Γ8) και στα γυναικεία ενδύματα (Γ3, Γ4, Γ6)

Εγχάραξη υπάρχει μόνο σε έναν αμφορέα της σειράς (αμφ.Γ6) και χρησιμοποιείται στα περιγράμματα των μορφών και για τον τονισμό των λεπτομερειών. Στα υπόλοιπα αγγεία γίνεται χρήση λεπτών λευκών γραμμών για το περίγραμμα, όπως φαίνεται καλά μέσα από τα θραύσματα του αμφορέα Γ8, ο οποίος διακοσμήθηκε από τον ίδιο αγγειογράφο με τον Γ6. Ο ζωγράφος των αμφορέων Γ4, 5, 6, 7, 8, που εκτός των υπολοίπων ήταν πιθανότατα και ο πιο -

¹³² The British Museum, number 1878,0812.8. Πρόχους με επιπεδοποιημένα gadroons, εντός των οποίων εγγράφονται διακοσμητικά μοτίβα όπως αλυσίδες διαγραμμισμένων ρόμβων, τεθλασμένες γραμμές με διαγράμμιση σε κάθετη διάταξη και κάθετες αλυσίδες με σιγμοειδή μοτίβα. Η πρόχους της παραπάνω εικόνας χρονολογείται στο 760-750 π.Χ.(Ύστερη Γεωμετρική Ια περίοδο).

¹³³ Karlsruhe B 2680, CVA I, πίν. 3, 4.

¹³⁴ Brann 1962, σελ. 68 και εικόνα 325.

ικανός της σειράς, φαίνεται πως ήταν αυτός που εισήγαγε την τεχνική της εγχάραξης στην Ερέτρια¹³⁵.

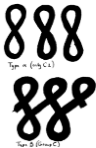
Στους παραπάνω αμφορείς έρχεται να προστεθεί και ένας ακόμα ταφικός αμφορέας «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας, τον οποίο συμβατικά θα ονομάσουμε Γ9. Το αγγείο αυτό προέρχεται από το οικόπεδο Σπανού και τις ανασκαφές του Λιάγκουρα, ενώ δημοσιεύεται και χρονολογείται πρώτη φορά από την Χαραλαμπίδου¹³⁶. Η μυθολογική σκηνή αρπαγής στον λαιμό του αγγείου αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα μυθολογικών παραστάσεων από την Εύβοια του 7ου αιώνα π.Χ.

Συνεχίζοντας με τα δευτερεύοντα διακοσμητικά μοτίβα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κατά την Υπο-γεωμετρική περίοδο η διακόσμηση της πίσω όψης των αγγείων με λιγότερο επιμέλεια, όπως συνηθιζόταν αλλού¹³⁷, ήταν άγνωστη στην Ερέτρια. Στην ομάδα Γ όμως μόνο η μπροστινή όψη διακοσμείται με σχεδιαστικές παραστάσεις, ενώ η πίσω όψη καλύπτεται με το χαρακτηριστικό επαναλαμβανόμενο μοτίβο της θηλιάς. Τρεις τύποι του μοτίβου χρησιμοποιούνται στην Ερέτρια¹³⁸, εκ των οποίων μόνοι οι τύποι α και β εμφανίζονται στον 7ο αιώνα (αμφ. Γ3, Γ4, Γ9). Οι σφίγγες των αμφορέων Γ6 και Γ9 και το λιοντάρι του αμφορέα Γ4 δεν έχουν πολλά παράλληλα στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και πιθανότατα αποτελούν καθαρά ευβοϊκές εμπνεύσεις. Οι αναλογίες του σώματος των ζώων, σύμφωνα με τον Boardman, έχουν προέλθει από την αττική τέχνη των μέσων του 7ου αιώνα π.Χ., καθώς στα κυκλαδικά αγγεία οι μορφές διακρίνονται για την αρμονία των αναλογιών τους¹³⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας καθαρά ευβοϊκής δημιουργίας αποτελεί η σφίγγα του αμφορέα Γ6, η οποία απεικονίζεται καθισμένη στα πίσω πόδια της.

¹³⁵ Boardman 1952, σελ. 20.

¹³⁶ Charalambidou2018, σελ. 3-15.

¹³⁷ Για σύγχρονα με τους αμφορείς του Υγειονομείου παραδείγματα βλ. Μυλωνάς 1957(Ελευσίνα). Zaphiropoulou 2017, εικ. 15.15.

¹³⁸ Boardman 1952, σελ. 22. Ο τύπος α με το οκτώσχημο μοτίβο της θηλειάς εμφανίζεται μόνο στον αμφορέα Γ2. Συχνότερος είναι ο τύπος β όπως φαίνεται στους αμφορείς Γ3 και Γ9.

¹³⁹ Boardman 1952, σελ. 23.

Παρότι στην σειρά των αμφορέων του Υγειονομείου διακρίνονται οι επιρροές πολλών διαφορετικών κεραμικών εργαστηρίων, κυρίως της Κορίνθου¹⁴⁰ και της Αττικής¹⁴¹, ο Boardman θεωρεί πως πιο κοντά στα παραδείγματα της Ερέτριας βρίσκονται τα «μηλιακά» αγγεία, παριανής προέλευσης¹⁴². Σύμφωνα με αυτές τις παρατηρήσεις, ο ίδιος χρονολογεί τους περισσότερους αμφορείς της ομάδας Γ στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα, ενώ ο αμφορέας Γ2 και Γ9 πιθανότατα ανήκουν στις αρχές του 6ου¹⁴³.

Ο τύπος των ταφικών αμφορέων με οριζόντιες λαβές στο ύψος του ώμου, ωοειδές σώμα και ψηλή κωνική βάση επιχωριάζει και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου εκτός από την Ερέτρια. Το σχήμα των ταφικών αμφορέων είναι γνωστό στη Βοιωτία από το τέλος της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου¹⁴⁴ (Εικ. 73), λιγότερο όμως από το ¼ της κεραμικής προέρχεται από συστηματικές ανασκαφές και μπορεί να συσχετιστεί με άλλα σύνολα¹⁴⁵.

Χαρακτηριστική διαφορά μεταξύ των αμφορέων της Ερέτριας και της Βοιωτίας αποτελεί η τυπολογία του λαιμού τους. Οι ταφικοί αμφορείς της Ερέτριας έχουν κυλινδρικό κάθετο λαιμό, ενώ τα περισσότερα βοιωτικά παραδείγματα διαθέτουν λαιμούς που διαγράφουν έντονη καμπύλη μεταξύ άρθρωσης λαιμού και χείλους, ανάλογο με αυτό που παρατηρήθηκε στον αμφορέα από τις ανασκαφές του Θέμελη¹⁴⁶.

Ο τύπος του αμφορέα με ψηλό διάτρητο πόδι και οριζόντιες λαβές, σύμφωνα με τον

¹⁴⁰ Οι κεφαλές των γυναικείων μορφών βρίσκονται κοντά στην Μέση και Ύστερη Κορινθιακή τέχνη (Payne 1931, πίν. 31, εικ. 6, 7, 11, πίν. 34 εικ. 4, πίν. 40 εικ. 1, 2.)

¹⁴¹ Οι γυναικείες μορφές που εμφανίζονται συχνά στους αμφορείς της Ερέτριας και φαίνεται να αναπαριστούν ένα είδος τελετουργικού χορού με κλαδιά στα χέρια εμφανίζονται και στην Αττική (Cook 1934/1935, πίν. 38, 39, 43, 45, 46).

¹⁴² Η αποκάλυψη ενός εκτεταμένου νεκροταφείου στην Παροικιά έφερε στο φως έναν τύπο κεραμικής που για πάνω από 100 χρόνια θεωρούνταν Μηλιακής καταγωγής, ενώ στην πραγματικότητα προέρχεται από την Πάρο (Zaphiropoulou 2017, σελ. 150). Ο όρος Μηλιακή κεραμική οπότε, αν και παραμένει ακόμη σε χρήση, είναι λανθασμένος.

¹⁴³ Boardman 1952, σελ. 26.

¹⁴⁴ Coldstream 1968, πίν. 45, εικ. c, d.

¹⁴⁵ Coldstream 1968, πίν. 45, εικ. c, d.

¹⁴⁶ Θέμελης 1979, σελ. 51 ταφή 2 και πίν. 32, εικ. Α και β, πίν. 33 εικ. Α.

Coldstream, δεν έχει ρίζες στο ρεπερτόριο της κεραμικής παραγωγής της Γεωμετρικής περιόδου από την Βοιωτία¹⁴⁷. Ο τύπος πιθανότατα προήλθε είτε από τις Κυκλάδες, όπου ο συγκεκριμένος τύπος αμφορέας έχει χαμηλότερο κυλινδρικό λαιμό και μονές οριζόντιες λαβές¹⁴⁸, είτε από την Εύβοια.

Το συντηρητικό πνεύμα της κεραμικής παραγωγής της Βοιωτίας θα μπορούσε να εξηγήσει τις διαφορές στην τυπολογία των αμφορέων μεταξύ Ερέτριας και Βοιωτίας, με την Ερέτρια να εξελίσσεται υιοθετώντας τον κυλινδρικού λαιμό και την Βοιωτία να εμμένει στον καμπυλόγραμμο που υιοθέτησε από την Ερέτρια στο τέλος της Γεωμετρικής περιόδου.

Στη Θήρα, τα παιδιά μεγαλύτερα της ηλικίας των 2-3 χρόνων και οι ενήλικες ενταφιάζονται σε οικογενειακούς τάφους¹⁴⁹. Τα παιδιά μικρότερης ηλικίας ενταφιάζονται χωριστά, σε δικούς τους τάφους, ενώ διατηρούνται και κατάλοιπα των ενδυμάτων τους¹⁵⁰. Τα αγγεία που χρησιμοποιούνται είναι πίθοι, μαγειρικά σκεύη, αλλά και πλούσια διακοσμημένοι αμφορείς. Ο τύπος του αμφορέα που χρησιμοποιείται είναι συγγενής με την σειρά της Ερέτριας με μοναδικές διαφορές την ύπαρξη μονών λαβών και το χαμηλότερο και ευρύτερο σχήμα του λαιμού. Όσον αφορά τη διακόσμηση, εμφανίζεται συχνά ο τύπος των υδρόβιων πτηνών που απαντούν και στην Ερέτρια και είναι χαρακτηριστικός της ευβοϊκής γεωμετρικής αγγειογραφίας, ενώ επιχωριάζει και το πολύ διαδεδομένο στην Ερέτρια και την Βοιωτία μοτίβο των κάθετων κυματιστών γραμμών¹⁵¹ (Εικ. 74).

Τα αγγεία των παιδικών εγχυτρισμών από τα νεκροταφεία του Μέσα Βούνου και της Σελλάδας από την Θήρα τοποθετούνταν με το πλάι χώμα, ακολουθώντας την φορά της πλαγιάς και με σαφή προσανατολισμό. Το ίδιο συμβαίνει με μία ιδιαίτερα πολυτελή κατηγορία ταφικών

¹⁴⁷ Coldstream 1968, σελ. 202. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται στην Βοιωτία και μία παραλλαγή του ίδιου τύπου, όπως φαίνεται από τον αμφορέα της «Αρτέμιδος» (Athens 5893 πίν. 45d), όπου ο λαιμός έχει κυλινδρικό σχήμα, ενώ το χείλος είναι έσω νεύον, ερχόμενος σε αντίθεση με τα περισσότερα παραδείγματα της Βοιωτικής σειράς (Hague, CVA, πίν. 1, εικ. 4, 5). 148 Pfuhl 1903, πίν. 26-29.

¹⁴⁸ Pfuhl 1903, πίν. 26-29.

¹⁴⁹ Pfuhl 1903, σελ. 260.

¹⁵⁰ Pfuhl 1903, σελ. 260.

¹⁵¹ Βλ. Boardman 1952, πίν. 2, εικ. B(Ερέτρια). Coldstream 1968, πίν. 45, εικ. C, D(Βοιωτία) και Pfuhl 1903, πίν. 26-29.

αμφορέων από το νεκροταφείο της Παροιικιάς¹⁵², οι οποίοι είχαν χρησιμοποιηθεί επίσης για παιδικούς εγχυτρισμούς. Οι αμφορείς αυτοί αποτελούν «μηλιακά» προϊόντα που ο Boardman θεώρησε ότι είχε επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τους αγγειογράφους της Ερέτριας κατά την «Ανατολίζουσα» περίοδο, σχολή η οποία αποδείχθηκε μέσω των ευρημάτων ενός πολύ εκτεταμένου νεκροταφείου στην Παροιικιά ότι κατάγεται από την Πάρο και όχι από την Μήλο. Οι ταφικοί αμφορείς της Παροιικιάς είναι κοντινοί τυπολογικά με τα παραδείγματα της Ερέτριας, με βασική διαφορά τον ιδιαίτερα επιμήκη και ευρύ λαιμό, εξαιτίας του οποίου η Ζαφειροπούλου τους έδωσε το όνομα «κρατηροειδείς»¹⁵³ (Εικ. 75). Η διακόσμηση τους επιτυγχάνει να συνδυάσει έναν εξαιρετικό πλούτο διακοσμητικών μοτίβων και θεμάτων διατηρώντας την αρμονία και ισορροπία του αγγείου, χαρακτηριστικά που το ξεχωρίζουν από τις πιο ελεύθερες συνθέσεις των ευβοέων αγγειογράφων.

Όσον αφορά τις αποικίες των Ευβοέων στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, ο τύπος των ταφικών αμφορέων που συναντάμε στην νεκρόπολη του Υγειονομείου είναι σπάνιος στις Πιθικούσες¹⁵⁴ (Εικ. 76). Στην περίπτωση του εγχυτρισμού με την συμβατική ονομασία 1000, ο τύπος του ταφικού αμφορέα προσεγγίζει αντίστοιχα παραδείγματα από την Βοιωτία¹⁵⁵, ενώ όσον αφορά την Ερέτρια, η καμπυλότητα του λαιμού και το επιπεδόσχημο έξω νεύον χείλος θυμίζει τον Υστερο-γεωμετρικό αμφορέα που ανέσκαψε ο Θέμελης το 1979 από τον ανατολικό οχυρωματικό περίβολο της Ερέτριας¹⁵⁶.

Η διακόσμηση του περιλαμβάνει το μοτίβο των κάθετων κυματιστών γραμμών σε μία ενιαία ζώνη στον λαιμό, ενώ το θέμα της κεντρικής διακόσμησης, εγγεγραμμένο σε ένα ορθογώνιο

¹⁵² Zapheiroulou 2017, εικ. 15.1, 15.15, 15.19, 15.22.

¹⁵³ Zapheiroulou 2017, σελ. 150.

¹⁵⁴ Buchner 1970-1971, σελ. 63, εικ. 1.

¹⁵⁵ Coldstream 1968, πίν. 45, εικ. C, D. Hague, CVA, πίν. 1, εικ. 4, 5. Blakeway 1932/1933, πίν. 28, εικ. X.

¹⁵⁶ Βλ. σημείωση 30.

ζώνη μεταξύ των λαβών, απεικονίζει ένα λιοντάρι(ή λύκος;) ¹⁵⁷, το οποίο πιθανότατα και στην παρούσα περίπτωση φέρει χθόνιο συμβολισμό. Έχει διατυπωθεί κατά καιρούς η άποψη ότι τα αγγεία των εγχυτρισμών λειτουργούν σαν «ethnic markers» των νεκρών και κατ'έκταση και της οικογένειάς τους ¹⁵⁸. Η χρήση τύπων αγγείων από συγκεκριμένες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου θα μπορούσε να αποτελεί απόδειξη της εθνικής καταγωγής του νεκρού. Παρόλα αυτά, τα δεδομένα από τις Πιθηκούσσες είναι ιδιαίτερα σύνθετα και δεν ευνοούν την εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων.

Αν θεωρήσουμε ότι ο ταφικός αμφορέας του εγχυτρισμού 1000 από τις Πιθηκούσσες λειτουργεί και σαν «ethnic marker», τότε μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο νεκρός που ενταφιάστηκε στον αμφορέα ανήκει σε οικογένεια με απευθείας καταγωγή από τις μητροπόλεις της Ερέτριας ή της Χαλκίδας ¹⁵⁹.

Όσον αφορά ευβοϊκές εξαγωγές στην Κάτω Ιταλία και την Σικελία κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ., εντύπωση προκαλεί η παντελής απουσία ευβοϊκής κεραμικής, όχι μόνο από τις ελληνικές αποικίες της Δύσης, αλλά από ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο ¹⁶⁰.

Δύο αμφορείς με διπλές οριζόντιες λαβές στο ύψος του ώμου, ψηλή κωνική βάση και κυλινδρικό λαιμό που προέρχονται από το Vulci ¹⁶¹ (Εικ. 77) έχουν κατά το παρελθόν θεωρηθεί ως κυκλαδικά ή βοιωτικά από τον Payne ¹⁶². Σε αυτές τις παρατηρήσεις βασίζεται ο Boardman για να εκφράσει την εξής εύλογη απορία: πως γίνεται η κεραμική παραγωγής της Βοιωτίας να επηρεάζει την Ιταλική Χερσόνησο περισσότερο από ότι η Ερέτρια που διατηρούσε πολυάριθμες αποικίες στην περιοχή; Η λογικότερη απάντηση είναι ότι ο μεσάζων ήταν η πόλη της Χαλκίδας, η κεραμική παραγωγή της οποίας, παρότι κοντινή τυπολογικά με την Βοιωτική,

¹⁵⁷ Buchner 1970-1971, σελ. 63.

¹⁵⁸ Για τα ταφικά έθιμα γηγενών και Ελλήνων στις Πιθηκούσσες(νεκρόπολη San Montano) βλ. Cinquantaquattro 2017, σελ. 265-281.

¹⁵⁹ Cinquantaquattro 2017, σελ. 77.

¹⁶⁰ Boardman 1952, σελ. 17.

¹⁶¹ Blakeway 1932/1933, σελ. 193 και πίν. 28, εικ. 59, 60 και χ.

¹⁶² Payne 1931, σελ. 4, σημείωση 2.

μας είναι σχεδόν άγνωστη σήμερα. Το κενό αυτό μπορεί να εξηγήσει πως πολλά χαρακτηριστικά της διακόσμησης των αμφορέων του Υγειονομείου φαίνεται να επηρεάζουν Ιταλικά κέντρα παραγωγής τον 7ο αιώνα π.Χ.

Όσον αφορά τον γειτονικό Ωρωπό, κανένα αγγείο με πλούσια διακόσμηση ή αμφορέας του τύπου της Ερέτριας δεν έχει ανακαλυφθεί προς στιγμήν, γεγονός που προκαλεί εντύπωση αν αναλογιστούμε την σχέση των δύο πόλεων. Πρόσφατα η Χαραλαμπίδου ξεκίνησε μία παραγωγική συζήτηση σχετικά με τα πιθανά θραύσματα δύο αμφορέων¹⁶³ συγγενικών με αντίστοιχους της ομάδας Γ του Boardman, προερχόμενα από την Δυτική Συνοικία του Ωρωπού. Τα θραύσματα αυτά ανακαλύφθηκαν κοντά σε μία πλατφόρμα με πιθανή τελετουργική χρήση κατά την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο¹⁶⁴ και σε μικρή απόσταση από το κτίριο ΛΔ΄ που κατασκευάστηκε στην καμπή του 8ου με τον 7ο αιώνα π.Χ. και παρέμενε σε χρήση τον 6ο αιώνα π.Χ., ενώ το ίδιο κτίριο φαίνεται ότι εκτός από οικιστικές χρήσεις φιλοξενούσε και τελετουργικές δραστηριότητες¹⁶⁵. Στο ίδιο στρώμα με τα θραύσματα των αμφορέων βρέθηκε τμήμα αγγείου που έφερε μία οπή στην βάση του, πιθανότατα για την ρίψη υγρών σπονδών ή σαν σήμα. Αν οι παραπάνω παρατηρήσεις αληθεύουν, θα μπορούσε να είναι συνάμα πιθανό η πολύ εξειδικευμένη κατηγορία των ευβοϊκών αμφορέων του 7ου αιώνα να μην είχε αποκλειστικά ταφική χρήση.

¹⁶³ Charalambidou 2018, σελ. 10, εικ. 7.

¹⁶⁴ Charalambidou 2018, σελ. 10, εικ. 7.

¹⁶⁵ Charalambidou 2017, σελ. 142-143. Mazarakis Ainian 2017, σελ. 175-177.

Ερμηνευτικά ζητήματα και προβληματισμοί

Οι ταφικοί αμφορείς του Υγειονομείου παράγονται αποκλειστικά για ταφική χρήση και δη ενταφιασμούς βρεφών. Εκτός από δύο παραδείγματα του τέλους του 8ου αιώνα π.Χ.¹⁶⁶, όλοι οι αμφορείς προέρχονται από το νεκροταφείο του Υγειονομείου και χρονολογούνται από τις αρχές του 7ου μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ.

Η ιστορία των ταφικών αμφορέων καλύπτει ένα μεγάλο χρονικό φάσμα δύο σχεδόν αιώνων, τυπολογικά όμως η εξέλιξή τους γίνεται με ιδιαίτερη βραδύτητα. Παρότι αμφορείς και πίθοι χρησιμοποιούνται για τον ενταφιασμό βρεφών σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου, ο πλούτος της διακόσμησης των παραδειγμάτων του Υγειονομείου ξεχωρίζει σαν κάτι το μοναδικό για τα δεδομένα της εποχής. Η έλλειψη κοντινών παραλλήλων από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο δυσχεραίνει το έργο των ερευνητών. Χαρακτηριστικής σημασίας στην διακόσμηση των ταφικών αμφορέων της ομάδας Γ αποτελούν γυναικείες μορφές που φέρουν κλαδιά, σε μία κίνηση που πιθανότατα παραπέμπει σε κάποιο τελετουργικό.

Αντίστοιχες μορφές, όπως έχουμε ήδη σχολιάσει, εντοπίζονται στην επιφάνεια των υψίλαιμων πρόχων και συνδέονται αναμφισβήτητα με την γυναικεία σφαίρα. Το περιβάλλον της ανεύρεσης του και η σχέση της διακόσμησής τους με τους ταφικούς αμφορείς του Υγειονομείου καθιστούν σχεδόν βέβαιη την τελετουργική τους χρήση, είναι αδύνατο όμως να εκφέρουμε άποψη με ποια ακριβώς δρώμενα συνδέονταν. Ο Ριτσώνης επικεντρώνοντας την έρευνα του γύρω από την εικονογραφική ανάλυση των σκηνών ερμηνεύει τις γυναικείες μορφές ως ιέρειες και τις σφίγγες και τους λέοντες ως φύλακες του τάφου, οι οποίοι συνοδεύουν τον νεκρό στο μεταθανάτιο ταξίδι του¹⁶⁷.

Ο Boardman υποστηρίζει μία ανάλογη θέση, καθώς ο ίδιος θεωρεί πως το σχήμα των ταφικών αμφορέων δεν έχει καμία πρακτική χρήση με τη διακοσμητική φύση των λαβών τους και με την αδυναμία της βάσης να στηρίζει το αγγείο πάνω από τη φωτιά. Παράλληλα θεωρεί μη

¹⁶⁶ Blandin 2007, σελ. 208, εικ. 3. και Θέμελης 1979, πίν. 32 και πίν. 33α.

¹⁶⁷ Ριτσώνης 1997, σελ. 68.

πιθανή μία αποθηκευτική χρήση εξαιτίας την πλούσιας διακόσμησης τους και δίνει χθόνιο συμβολισμό στις σφίγγες και τον λέοντα. Σε αντίθεση με τον Ριτσώνη όμως, ερμηνεύει τις γυναικείες μορφές ως θρηνωδούς και όχι ως ιέρειες¹⁶⁸.

Την αποκλειστικά ταφική χρήση των αμφορέων υποστηρίζει και η Blandin¹⁶⁹ λόγω της σπανιότητάς τους σε περιβάλλοντα εκτός των ταφικών, το συντηρητικό πνεύμα της μορφής του ανά τους αιώνες και την ύπαρξη αντίστοιχων αγγείων σε εγχυτρισμούς από τις αποικίες των Ευβοέων στην Μένδη και στις Πιθηκούσες¹⁷⁰. Στα παραπάνω επιχειρήματα βασίζεται και ο Crielaard¹⁷¹, ο οποίος κατόπιν σύγκρισης με την πόλη του Ωρωπού και το φαινόμενο των παιδικών εγχυτρισμών σε περιβάλλοντα χθόνιων λατρειών που είχε μελετήσει ο Μαζαράκης-Αινιάν¹⁷², συνδέει τις παιδικές ταφές του Υγειονομείου με χθόνιες λατρείες δίνοντας αντίστοιχη ερμηνεία στα ευρήματα.

Όσον αφορά τις πρόχους με τον επιμήκη λαιμό, η σχέση τους με τους ταφικούς αμφορείς δεν περιορίζεται μόνο στις εικονιστικές παραστάσεις. Η Huber, αν και αποφεύγει να αναφερθεί στο ερώτημα σχετικά με τον κύκλο ζωής των ταφικών αμφορέων και των πρόχων, θεωρεί βέβαιη την χρήση τους κατά την διάρκεια τελετουργιών, δίνοντας ένα σαφές νόημα στον χαρακτήρα της συγκεκριμένης κατηγορίας κεραμικής. Αναγνωρίζει μάλιστα το ίδιο καλλιτεχνικό χέρι και πανομοιότυπες πινελιές στο σχέδιο μεταξύ πρόχων και αμφορέων, εμβαθύνοντας περισσότερο στην σχέση των δύο αυτών κεραμικών τύπων. Καταλήγοντας,

¹⁶⁸ Boardman 1952, σελ. 21.

¹⁶⁹ Blandin 2007, σελ. 59-60.

¹⁷⁰ Για τα ταφικά αγγεία από το παραλιακό νεκροταφείο στην αρχαία Μένδη: Moschonissioti 2017, σελ. 360, εικ. 30.7. Βοκοτοπούλου 1989, σελ. 423, εικ. 14. Βοκοτοπούλου - Μοσχονησιώτη 1990, σελ. 419. Για ένα παράδειγμα από τις Πιθηκούσες κοντινό τυπολογικά με τους ταφικούς αμφορείς της Ερέτριας: Buckner 1970 - 1971, σελ. 63, εικ. 1.

¹⁷¹ Crielaard 2007, σελ. 178-181.

¹⁷² Mazarakis Ainian 2002, σελ. 168. Σύμφωνα με τον Μαζαράκη Αινιάν, ο συνδυασμός λατρευτικών δραστηριοτήτων και παραγωγής μεταλλικών προϊόντων υποδεικνύει την ύπαρξη λατρειών με την θαλάσσια νύμφη Λευκοθέα και τους Καβείρους και Τελχίνες, χθόνιων θεοτήτων και δαιμόνων σχετικών με την μεταλλουργία.

χαρακτηρίζει τις σκηνές στην επιφάνεια των ταφικών αμφορέων ως τον «συνδεδετικό κρίκο» μεταξύ του ιεροτελεστή και του νεκρού, με τις εικονιστικές παραστάσεις να λαμβάνουν ενεργό ρόλο στα δρώμενα, αποκαθιστώντας την θεϊκή παρουσία εντός του ταφικού περιβάλλοντος¹⁷³.

Αντίθετη άποψη ως προς την ερμηνεία των αμφορέων έχει ο Verdan, ο οποίος προσπαθεί να αποδομήσει τα προηγούμενα επιχειρήματα. Χαρακτηρίζει την εύρεση αμφορέων αποκλειστικά σε ταφές ως τυχαίο γεγονός, εξαιτίας του μεγαλύτερου επιπέδου προσοχής που λαμβάνουν κατά την διάρκεια των ανασκαφών νεκροταφεία και ιεροί χώροι σε αντίθεση με τους οικισμούς. Κατά τον ίδιο, η κωνική βάση των πύθων του Υγειονομείου, αγγείων γνωστών για την πρακτική τους χρησιμότητα πριν την εναπόθεση εντός των ταφών, αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την αποθήκευση μίας πολύ σημαντικής πρώτης ύλης, του σιταριού¹⁷⁴. Η υιοθέτηση του ίδιου χαρακτηριστικού από τους αμφορείς θα μπορούσε να σημαίνει πως και οι ίδιοι είχαν αντίστοιχη λειτουργία πριν καταλήξουν στον τάφο.

Όσον αφορά την διακόσμηση τους, δεν θεωρεί πως αποτελεί απαγορευτικό στοιχείο για την χρήση τους σε έναν αποθηκευτικό χώρο. Προτρέπει βέβαια την περαιτέρω εξέταση τους για τον εντοπισμό τυχόν επισκευών που θα επιβεβαίωναν την θεωρία. Οι γυναικείες μορφές κατά τον Verdan, δεν είναι σε καμία περίπτωση θρηνωδοί, καθώς η κίνηση τους δεν παραπέμπει σε θρηνωδούς. Ταυτόχρονα, δεν πιστεύει ότι απεικονίζουν ιέρειες όπως αναφέρει ο Ριτσώνης, αλλά κατά αυτόν είναι γυναίκες που λαμβάνουν μέρος στα δρώμενα ως απλά μέλη της κοινότητας, όπως συνηθιζόταν στην αρχαία Ελλάδα¹⁷⁵. Αναφέρει επίσης την ομοιότητα μεταξύ των μελανόμορφων αμφορέων της ομάδας Ε του Boardman με αττικούς γαμικούς λέβητες, με τους οποίους μοιράζονται κοινή θεματολογία στην διακόσμηση, η οποία είναι συνυφασμένη με την σφαίρα του γάμου(π.χ η κρίση του Πάριδος). Ο Boardman τόνισε ο ίδιος

¹⁷³ Huber 2013, σελ. 89.

¹⁷⁴ Verdan 2015, σελ. 132. Οι παρατηρήσεις του Verdan βασίζονται στην τυπολογική συγγένεια μεταξύ πύθων και αμφορέων και την πρακτική χρήση που θα μπορούσε να τους προσδίδει η συγγενής τυπολογία τους. Η παρούσα προσέγγιση δεν αναιρεί τα επιχειρήματα και τις παρατηρήσεις του Boardman, αλλά προσφέρει μία νέα λογική προσέγγιση στο ζήτημα.

¹⁷⁵ Verdan 2015, σελ. 133-134.

αυτούς του παραλληλισμούς, αλλά θεώρησε ότι οι συγκεκριμένες παραστάσεις αποτελούσαν μιμήσεις αντίστοιχων αττικών χωρίς να υπάρχει συνέπεια και στις χρήσεις τους, γιατί ένα γαμήλιο δώρο δεν θα ήταν κατάλληλο σε μία παιδική ταφή¹⁷⁶, επιχειρήματα που ο Verdan θεωρεί αδύναμα.

Ο Verdan καταλήγει ότι οι ταφικοί αμφορείς πιθανότατα συνδέονταν με την σφαίρα του γάμου και αποτελούσαν είτε αγγεία με τελετουργική χρήση ή γαμήλια δώρα που εισέρχονταν στην οικεία μαζί με την νύφη. Η χρήση τους για την αποθήκευση σίτου έχει συμβολική αξία. Όπως το σιτάρι εκτός από τροφή αποτελεί και σπόρο για τις μελλοντικές σοδειές, έτσι και η γυναίκα του οίκου φέρει στην κοιλιά της τα τέκνα που θα διασφαλίσουν την επιβίωση της οικογένειας. Για τους ίδιους λόγους αποτελούν πολύ κατάλληλο τύπο αγγείου για τις παιδικές ταφές, γιατί με την χρήση τους στην ταφή των βρεφών δηλώνουν συμβολικά και την απώλεια που δέχτηκε η οικογένεια, ενώ ο αμφορέας μπορεί να παραλληλιστεί με την γυναικεία μήτρα και την συμβολική επιστροφή του νεκρού νεογνού στο όργανο από το οποίο ήρθε στον επίγειο κόσμο¹⁷⁷.

Με την ερμηνεία του Verdan φαίνεται πως συμφωνεί και η Χαραλαμπίδου, η οποία δημοσιεύει τον αμφορέα Γ9 από τις ανασκαφές του Λιάγκουρα. Ο αμφορέας Γ9 εντάσσεται στην ομάδα Γ του Boardman, φέρει παράσταση με γυναικεία και αντρική φτερωτή μορφή στο ύψους του λαιμού, ενώ φέρει και μία σφίγγα με έντονο κοκκινωπό χρώμα στα φτερά στο άνω μέρος της κοιλιάς του.

Η Χαραλαμπίδου ταυτίζει την φτερωτή ανδρική μορφή με τον φτερωτό δαίμονα Βορέα, ενώ στην ελληνική μυθολογία και εικονογραφία ο Βορέας συνοδεύεται συνήθως από την κόρη

¹⁷⁶ Οι μελανόμορφοι αμφορείς προέρχονται από τις ανασκαφές του Κουρουνιώτη το 1898 και δημοσιεύονται πρώτη φορά από τον Laurent 1901, σελ. 175. Βλ. επίσης Boardman 1952, σελ. 30-39, πίν. 9, εικ. a, b, c.

¹⁷⁷ Ειδική προσοχή στα συμπεράσματα Verdan 2015, σελ. 135-136.

του βασιλιά Ερεχθέα της Αθήνας , Ωρειθυία¹⁷⁸ ή εναλλακτικά την θεά Αφροδίτη¹⁷⁹. Η παράσταση περιλαμβάνει μία σκηνή απαγωγής, η οποία θα μπορούσε να εντάσσεται στο πλαίσιο της γαμήλιας εικονογραφικής θεματολογίας, όπου οι σκηνές απαγωγής αποτελούν μεταφορά του εθίμου του γάμου με την συμβολική απομάκρυνση της νύφης από την πατρογονική εστία και την διαμόρφωση της νέας ταυτότητάς της ως της νύφης του οίκου¹⁸⁰.

Όσον αφορά την ύπαρξη την σφίγγα, την οποία ο Ριτσώνης και ο Boardman θεωρούν ως χθόνιο σύμβολο, η Χαραλαμπίδου αναφέρει το ενδεχόμενο να είχε καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα και όχι χθόνιο συμβολισμό όπως πολλοί έχουν προτείνει. Η θέση της αυτή βασίζεται στις παρατηρήσεις της Κούρου, η οποία την χαρακτηρίζει ως ένα διακοσμητικό μοτίβο *par excellence* κατά την Αρχαϊκή περίοδο¹⁸¹.

Ανακεφαλαιώνοντας, θεωρώ πως η απεικόνιση της σφίγγας σε περιβάλλον ταφικό θα έπρεπε να αποτρέπει οποιαδήποτε ερμηνεία διακοσμητικού ρόλου, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς την εξειδικευμένη φύση των ταφικών αμφορέων και την συχνότητα με την οποία επιλέγουν το συγκεκριμένο μοτίβο οι αγγειογράφοι της Ερέτριας. Ένα ακόμη επιχείρημα που ευνοεί την παραπάνω ερμηνεία αποτελεί η απουσία σφιγγών από τις πρόχους με τους επιμήκεις λαιμούς. Αν και μπορούν και οι δύο τύποι αγγείων να συνδεθούν με τελετουργικής φύσεως δρώμενα, μόνο εντός νεκροταφείου θα ταίριαζε η απεικόνιση μορφών-φυλάκων του τάφου, όπως σφιγγών και λεόντων. Είναι όμως οι ταφικοί αμφορείς αγγεία που προορίζονταν αποκλειστικά για χρήση εντός των νεκροταφείων;

Το παραπάνω ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί. Οι εικονιστικές παραστάσεις στην επιφάνεια των ταφικών αμφορέων δεν έχουν μόνο διακοσμητική αξία. Η παρουσία της κεραμικής σε ιερά και νεκροταφεία δεν είναι τυχαία, όπως τυχαία δεν είναι η εύρεση ταφικών αμφορέων εντός αποκλειστικά ταφικών συνόλων, είτε αυτά είναι παιδικοί εγχυτρισμοί

¹⁷⁸ LIMC III (1986), σελ. 135–142 s.v. Boreas (S. Kaempf-Dimitriadou) και LIMC VII (1994), σελ. 65–68 s.v. Oreithyia (E. Simon).

¹⁷⁹ Όσον αφορά Βορέα και Αφροδίτη βλ. LIMC II (1984), σελ. 132 s.v. Aphrodite (A. Delivorias).

¹⁸⁰ Charalambidou 2018, σελ. 9.

¹⁸¹ Kourou σε LIMC VIII (1997), σελ. 1149–1174 s.v. Sphinx.

εντός νεκροταφείων ή μεμονωμένες ταφές κοντά στα θεμέλια των οικιών¹⁸². Από την άλλη, οι γυναικείες μορφές των αμφορέων πιθανότατα δεν είναι ούτε θρηνωδοί ή ιέρειες, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι βρέθηκαν και σε ταφικά περιβάλλοντα και σε αστικά ιερά. Μάλλον η ερμηνεία του Verdan όσον αφορά τις γυναικείες φιγούρες είναι πιο ακριβής.

Γυναικείες (και αντρικές) μορφές σε πομπές που φέρουν κλαδιά εμφανίζονται συχνά στην Πρώιμη Πρωτοαττική τέχνη¹⁸³. Λόγω της πρωιμότητας τους συγκριτικά με τα παραδείγματα της Ερέτριας μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι αγγειογράφοι της Ερέτριας εμπνεύστηκαν το συγκεκριμένο θέμα από την Αττική, η Ευβοϊκή αγγειογραφία άλλωστε δείχνει έντονο συντηρητισμό σε αρκετές πτυχές της όπως εξετάσαμε¹⁸⁴. Συχνοί τύποι αγγείων που φιλοξενούν σκηνές πρόθεσης είναι οι υδρίες, ένας τύπος αγγείου που αν και εμφανίζεται αρκετά συχνά στην Πρωτοαττική τέχνη δεν έχει παράλληλα στην Γεωμετρική¹⁸⁵. Στην Εύβοια ένα αντίστοιχος τύπος μικρογραφικής υδρίας με δύο οριζόντιες και μία κάθετη λαβή αποτελεί συχνό εύρημα σε ιερά περιβάλλοντα και όπως και στην περίπτωση των πρόχων με τους επιμήκεις λαιμούς, φαίνεται ότι οι παραπάνω κατηγορίες κεραμικής στην Ερέτρια και την Αττική έχουν τελετουργική χρήση¹⁸⁶.

Σε δεύτερο στάδιο, η θεωρία της χρήσης των ταφικών αμφορέων για την αποθήκευση σίτου δεν φαίνεται ιδιαίτερα πειστική, αν αναλογιστούμε τον πλούτο της διακόσμησής τους και

¹⁸² Ανδρειωμένου 1973-1974 σελ. 468-469, 470 σχέδ. 5, 471 σχέδ. 6.

¹⁸³ Cook 1934-1935, πίν. 37, 38, 43, 45. Στην αττική αγγειογραφία απεικονίζονται και αντρικές μορφές σε αντίθεση με την Ερέτρια που το φύλο των μορφών είναι πάντοτε θηλυκού γένους.

¹⁸⁴ Οι ομάδες Α και Β, όπως έχουν ταξινομηθεί από τον Boardman(1952) και ανήκουν στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα, φαίνεται να δείχνουν ισχυρή προτίμηση στα γραμμικά σχέδια, ενώ οι αμφορείς με τις παραστάσεις εντάσσονται όλοι μετά τα μισά του 7ου αιώνα. Η εμφάνιση των γυναικείων πομπών σε προϊόντα της αττικής αγγειογραφίας προηγείται της ευβοϊκής για τουλάχιστον 50 έτη.

¹⁸⁵ Cook 1934-1935, σελ. 166.

¹⁸⁶ Huber 2013, σελ. 82-87, εικ. 5, 6, 7. Κεραμικά δοχεία αυτού του τύπου χρησιμοποιούνταν από τις γυναίκες της κοινότητας, ενώ η μικρογραφική τους έκδοση αποτελεί προσφιλή τύπο προσφοράς σε γυναικείες θεότητες.

την απουσία επισκευών ή μακροχρόνιας χρήσης, τουλάχιστον από τους αμφορείς που διατηρούνται ολόκληροι. Πιστεύω πως η εξής ανακατασκευή θα μπορούσε να βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα: οι ταφικοί αμφορείς αποτελούν κατηγορία αγγείων που κατασκευάζονται εξ αρχής για παιδικούς εγχυτρισμούς. Οι σφίγγες και οι λέοντες εντός ταφικού περιβάλλοντος δεν μπορεί παρά να λειτουργούν ως σύμβολα με χθόνιο χαρακτήρα. Αν ο σκοπός τους ήταν καθαρά διακοσμητικός θα περιμέναμε να αποτελούν προσφιλή θέματα και σε άλλες κατηγορίες κεραμικής. Η συντηρητική φύση της τυπολογίας και της διακόσμησης τους φαίνεται πως συμφωνεί με την παραπάνω θέση.

Όσον αφορά τις σχεδιαστικές παραστάσεις που πολλοί ερευνητές έχουν συνδέσει με γαμήλιες τελετές και γενικότερα την σφαίρα του γάμου, η σχέση των ταφικών αμφορέων με αυτό το φάσμα της ζωής στην αρχαία Ερέτριας είναι πιθανή. Τα βρέφη που ενταφιάστηκαν εντός του Υγειονομείου αποτελούν μεγάλη απώλεια για την οικογένεια και η συμβολική χρήση μίας κατηγορίας κεραμικής που συνδέεται με την σφαίρα του γάμου δεν είναι καθόλου παράδοξη. Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο αρχικός προορισμός των αμφορέων ήταν ο τάφος, αλλά μπορεί να εξηγήσει την σχέση ταφικών αμφορέων και γαμήλιων δώρων ή τελετών. Θα μπορούσαν επομένως οι ταφικοί αμφορείς να αποτελούν ένα δώρο, που λόγω της πρωιμότητας τους θανάτου κατασκευάζεται και δίνεται πρόωρα στο νεκρό βρέφος, το οποίο ενταφιάζεται εντός τους με την ευχή να «αρπάξει» την ευκαιρία να εισαχθεί στο σώμα μίας γυναίκας και να ξαναγεννηθεί¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Deonna 1955, σελ. 232-233.

Συνέχεια ή ρήξη;

Η κεραμική παραγωγή της Εύβοιας του 7ου αιώνα π.Χ. αποτελεί εύφορο πεδίο συζήτησης, ενώ η έλλειψη συστηματικών ανασκαφών από τα μεγαλύτερα κέντρα της Εύβοιας ή η αποτυχία εντοπισμού σημαντικής ποσότητας κεραμικής του 7ου αιώνα εγείρει προβληματισμούς σχετικά με τις κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που βιώνει το νησί την παρούσα περίοδο¹⁸⁸.

Η Ερέτρια και συνολικά η Εύβοια φαίνεται πως έχει περιορίσει σε σημαντικό βαθμό τις εξαγωγές της τον 7ο αιώνα π.Χ., αν όχι ολοκληρωτικά. Η εικόνα αυτή έρχεται σε ρήξη με τα δεδομένα της προηγούμενης περιόδου, όταν η Χαλκίδα και η Ερέτρια δημιουργούν ένα εκτεταμένο δίκτυο αποικιών και εμπορικών σταθμών που εξαπλώνεται σε μία εντυπωσιακή εμβέλεια στην ανατολική Μεσόγειο, από την κεντρική Ιταλία¹⁸⁹, μέχρι την συροπαλαιστινιακή ακτή.

Η εικόνα που παρέχουν τα ανασκαφικά δεδομένα εκτός Ευβοίας υποδηλώνει την πρώτη ρήξη μεταξύ 8ου και 7ου αιώνα π.Χ., χαρακτηριζόμενη από σημαντική εμπορική συρρίκνωση των μεγαλύτερων κέντρων του νησιού. Οφείλουμε ωστόσο να υπενθυμίσουμε ότι η άγνωστη ανασκαφικά Χαλκίδα δημιουργεί ένα σημαντικό κενό που δεν δύναται να καλυφθεί μόνο μέσω των σημαντικών προόδων που λαμβάνουν χώρα στην γειτονική Ερέτρια και ίσως η απουσία ευβοϊκής κεραμικής εκτός νησιού δεν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα, αλλά μία αδυναμία της σύγχρονης έρευνας. Είναι άλλωστε δύσκολο να αποδεχτούμε ότι περιοχές όπως η Βοιωτία εμπορεύονταν σε μεγαλύτερη κλίμακα με τις ευβοϊκές αποικίες της Κάτω Ιταλίας από ότι οι ίδιες οι μητροπόλεις τους¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Ο 7ος αιώνας είναι λιγότερο ορατός από αρχαιολογική σκοπιά σε σχέση με τον αιώνα που προηγήθηκε και τα αίτια αυτής της «ρήξης» με την προηγούμενη περίοδο σχετίζονται με μία πληθώρα παραγόντων. Εκτεταμένες πολεμικές συγκρούσεις όπως ο Ληλάντιος πόλεμος, η συγχώνευση οικισμών με την πρακτική του συνοικισμού και η ίδρυση πολυάριθμων αποικιών που άντλησαν ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού των ευβοϊκών πόλεων αποτελούν μερικές πιθανές απαντήσεις στο ερώτημα (Mazarakis Ainian 2017, σελ. 173.).

¹⁸⁹ Για τις πρώτες ευβοϊκές αποικίες στην Κάτω Ιταλία (Κύμη και Πιθηκούσες) βλ. D'Acunzio 2017, σελ. 293-329. Cinquantaquattro 2017, σελ. 265-284. Ridgway 1992.

¹⁹⁰ Βλ. «ταφικοί αμφορείς» και εικ. 47 (αμφορείς από το Vulci).

Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ Εύβοιας και Χαλκίδας, φαίνεται πως κατά τον 7ο αιώνα επικρατεί ένα σκηνικό αναταραχής μεταξύ των δύο πόλεων. Ο «αινιγματικός» Ληλάντιος πόλεμος που προκάλεσε την ρήξη μεταξύ των δύο ισχυρών κέντρων του νησιού παραμένει πεδίο αντιπαράθεσης των ερευνητών, σχετικά όχι μόνο με το πότε έλαβε χώρα αυτή η εκτεταμένη πολεμική σύγκρουση, αλλά και σχετικά με το ποιος αναδείχθηκε τελικός νικητής.

Αναφορικά με την πόλη της Ερέτριας, οι ανασκαφές του Berard στα δυτικά της αρχαίας πόλης¹⁹¹ και του Θέμελη στα ανατολικά¹⁹², εξήγαγαν καθοριστικά συμπεράσματα για την κατάσταση που επικρατεί στην πόλη, κατά την διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ.. Μία σειρά από οχυρωματικά έργα κάνουν την εμφάνισή τους στα τέλη του 8ου αιώνα, ενώ αμέσως μετά πολλές περιοχές της αρχαίας πόλης εγκαταλείπονται, με ορισμένες περιοχές να ανακάμπτουν πολλές δεκαετίες μετά. Αποτελούν όλα αυτά δείγματα μίας ενδεχόμενης ήττας της πόλης κατά την διάρκεια του Ληλάντιου πολέμου;¹⁹³

Ανεξάρτητα από το ποιος αναδείχθηκε νικητής του πολέμου, η παροδική εγκατάλειψη της Ερέτριας φανερώνει μία δεύτερη ρήξη με τον 8ο αιώνα, ενώ αν αποδεχτούμε ένα ανάλογο συμπέρασμα μπορούμε πολύ εύκολα να δικαιολογήσουμε και την εμπορική παρακμή της αρχαίας πόλης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός πως την ίδια περίοδο που εγκαταλείπονται τμήματα της αρχαίας Ερέτριας, πολλοί οικισμοί της Άνδρου, νησιού που τελούσε υπό την ηγεμονία της, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, είτε εγκαταλείπονται, είτε

¹⁹¹ Bérard 1978, σελ. 93, εικ. 13.

¹⁹² Θέμελης 1978, σελ. 45-54, εικ. 4, 5.

¹⁹³ Σύμφωνα με τον Θέογνη (*Ελεγειών* Α' στ. 891-894) διήρηκε μέχρι την εποχή των Κυψελιδών (6ος αιώνας π.Χ), ενώ ο Θουκυδίδης (*Ιστορίαι* Α' 15) αναφέρει ότι ο Ληλάντιος πόλεμος προκάλεσε τον χωρισμό ολόκληρης της Ελλάδας σε στρατόπεδα. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα και την ταυτόχρονη εγκατάλειψη τμημάτων της αρχαίας Ερέτριας (Θέμελης 1978, σελ. 50) και του Λευκαντί (Θέμελης 1978, σελ. 50), η χρονολόγηση του πολέμου μεταξύ του τέλους του 8ου αιώνα και των αρχών του 7ου μπορεί να τεκμηριωθεί έως ένα σημαντικό βαθμό μέσω των αρχαιολογικών δεδομένων.

συρρικνώνονται¹⁹⁴.

Όσον αφορά τα αρχαία νεκροταφεία της πόλης, η χρήση πλούσια διακοσμημένων ταφικών αμφορέων για τους εγχυτρισμούς βρεφών, σε νεκροταφεία αφιερωμένα αποκλειστικά σε αυτή την κατηγορία νεκρών, διαμορφώνει μία εικόνα ριζικά αντίθετη με την προηγούμενη περίοδο, όπου τα βρέφη ενταφιάζονταν εντός του περιβάλλοντος της οικίας, κοντά στα θεμέλια των σπιτιών, σε ακόσμητα χονδροειδή αγγεία. Η αλλαγή αυτή μαρτυρά την επικράτηση μίας νέας ιδεολογίας σχετικά με την κοινωνική θέση των πολύ μικρών παιδιών και βρεφών, ενός κοινωνικού φαινομένου που τον 7ο αιώνα κάνει την εμφάνιση του σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

Η καθιέρωση χώρων ταφής για την συγκεκριμένη κατηγορία νεκρών εκτός του περιβάλλοντος της οικίας, σε ένα βρεφικό νεκροταφείο που φιλοξενούσε τις ταφές παιδιών από έναν μεγάλο αριθμό οικογενειών, σημαίνει πως τα βρέφη δεν αποτελούν πλέον ιδιοκτησία του οίκου, αλλά ιδιοκτησία της πόλης. Αυτή η αλλαγή, σε συνδυασμό με την καθιέρωση κτισμάτων τετραγωνικού σχήματος που αρχίζει και αντικαθιστά κατά τον 7ο αιώνα τα αψιδωτά σε Ερέτρια και Ωρωπό, μπορεί να ερμηνευθεί κατόπιν συσχετισμού με την ανάδυση του θεσμού της πόλης κράτους, η οποία αρχίζει με σταδιακούς ρυθμούς να λαμβάνει μορφή την παρούσα

¹⁹⁴ Κατά τον Στράβωνα (*Γεωγραφικά* Ι', 10, 15), οι Ερετρίεις είχαν στην κατοχή τους την Άνδρο, την Τήνο και την Κέα. Η εγκατάλειψη του οικισμού της Ζαγοράς στην Άνδρο στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., έχει μεταφραστεί από ορισμένους ερευνητές ως επακόλουθο της εμπορικής συρρίκνωσης της Ερέτριας την ίδια περίοδο (Descœudres 1973, σελ. 1973), ενώ άλλοι ερευνητές παραμένουν πιο διστακτικοί στην ταύτιση της Ζαγοράς ως αποικία ή εμπορικό σταθμό των Ερετριέων (Kotsonas 2012, σελ. 249-253). Την ίδια περίοδο, ο οικισμός της Ύψηλης, επίσης στη δυτική ακτή του νησιού, εγκαταλείπεται σταδιακά από το τέλος του 8ου αιώνα π.Χ., και έχει θεωρηθεί ότι οι κάτοικοί της, όπως και οι κάτοικοι της Ζαγοράς, μετακινούμενοι στην εύφορη πεδιάδα του οικισμού της Παλαιόπολης ιδρύουν την πόλη της Άνδρου (Televantou 2012, σελ. 87).

περίοδο¹⁹⁵.

Όσον αφορά την κεραμική των ιερών, η πιο διαδεδομένη κατηγορία κεραμικής από τα ιερά της περιόδου φαίνεται να είναι οι μικρογραφικές υδρίες, σχήμα συνδεδεμένο με τον γυναικείο κόσμο και συχνή προσφορά σε γυναικείες θεότητες. Την ίδια στιγμή, η δεύτερη δημοφιλέστερη κατηγορία κεραμικής, οι υψίλαιμες πρόχοι, φέρουν παραστάσεις ιστάμενων γυναικείων μορφών που ομοιάζουν σε μεγάλο βαθμό με τις παραστάσεις των ταφικών αμφορέων, υποδηλώνοντας πως τουλάχιστον ένα εργαστήριο κατασκεύαζε και τους δύο τύπους.

Θα μπορούσε ο 7ος αιώνα να χαρακτηρίζεται από την εξάπλωση μίας νέας ιδεολογίας συνδεδεμένης με τον γυναικείο κόσμο, τον γάμο, τον τοκετό και συνάμα και τον παιδικό θάνατος; Όσο δελεαστική και αν φαντάζει μία τέτοια υπόθεση τα δεδομένα για να τη στηρίζουν είναι ελλιπή. Η δημοσίευση του υλικού από τις ανασκαφές τις Ερέτριας, παρότι βρίσκεται σε πολύ καλό επίπεδο, ελάχιστες φορές επιδιώκει μία ερμηνευτική προσέγγιση του υλικού και περιορίζεται σε λεπτομερείς παρουσιάσεις των ευρημάτων.

Εξαρχής ήρθαμε αντιμέτωποι με σημαντικούς προβληματισμούς όσον αφορά την ευβοϊκή κεραμική παραγωγή του 8ου και του 7ου αιώνα π.Χ., οι οποίοι ξεκινούν από το κακό επίπεδο αναγνώρισης της σε ανασκαφικά περιβάλλοντα εξαιτίας της σημαντικής ομοιότητας της με την κεραμική γειτονικών εργαστηρίων. Σε δεύτερο επίπεδο, η εξειδικευμένη κεραμική της πόλης της Ερέτριας από νεκροταφεία και ιερά, παρότι παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την κεραμική παραγωγή της Εύβοιας, δημιουργεί μία πληθώρα νέων ζητημάτων.

¹⁹⁵ Είναι αποδεκτό από την έρευνα ότι μεταξύ 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. ο τύπος της καμπυλόγραμμης οικίας εγκαταλείπεται και αντικαθίσταται σταδιακά από την τετραγωνική (Mazarakis Ainian 2017, σελ. 173-185, 2007, σελ. 155-168). Η καμπυλόγραμμη κάτοψη κατοικίες παραδοσιακά συνδέονται με παροδική κατοίκηση και έχουν συσχετιστεί με τον νομαδικό τύπο διαβίωσης, ενώ οι οικίες τετραγωνικού σχήματος είναι καταλληλότερες για πυκνή δόμηση, καθώς βοηθούν στην μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση του διαθέσιμου χώρου, εξαλείφοντας τα κενά (Gounaris 2007, σελ. 87-88). Η σταδιακή αυτή αντικατάσταση, σε συνδυασμό με κοινωνικής και πολιτικής φύσεως αλλαγές, προοιωνίζει την ανάδυση του θεσμού της πόλης-κράτους. Η σημαντική ανασκαφική πρόοδος που έχει λάβει χώρα σε Ερέτρια και Ωρωπό προσφέρει μία μοναδική ευκαιρία για μία παραγωγική αντιπαράθεση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών σχετικά με τα μοτίβα οικιστικής ανάπτυξης των δύο πόλεων.

Παρά τα κενά της σύγχρονης έρευνας σε σχέση με την ευβοϊκή κεραμική παραγωγή του 7ου αιώνα π.Χ., το ίδιο το κενό των ανασκαφικών δεδομένων, ειδικά αν συγκριθεί με τον 8ο αιώνα π.Χ., αποτελεί μία απόδειξη ότι η ευβοϊκή κοινωνία υφίσταται ριζικές αλλαγές, αν θελήσουμε να αποφύγουμε τον όρο ρήξη.

Η απουσία ενήλικων ταφών από το Υγειονομείο οπότε και η υπερ-εκπροσώπηση βρεφών και πολύ μικρών παιδιών δεν μπορεί να μεταφραστεί σαν μία ραγδαία μείωση του ενήλικού πληθυσμού, αλλά πιθανότατα σχετίζεται με μείωση του ποσοστού του πληθυσμού που διέθετε το δικαίωμα στην επίσημη ταφή, όπως πολύ πειστικά υποστηρίζει ο Morris¹⁹⁶.

Παρά αυτή την φαινομενική υποχώρηση του όγκου και της ποιότητας της κεραμικής παραγωγής της Ερέτριας τον 7ο αιώνα π.Χ. και την σημαντική εξάρτηση από γειτονικά εργαστήρια, η πόλη συνεχίζει να παράγει τις δικές της σειρές κεραμικής και ειδικά κεραμική εξειδικευμένης φύσεως. Αν και οι δημιουργίες της χαρακτηρίζονται από μία υπεραφθονία στα διακοσμητικά μοτίβα και κάποιες άλλες φορές από μία προχειρότητα στο σχέδιο και την εκτέλεση, παραμένουν οι εκφάνσεις ενός ανεξάρτητου εργαστηρίου που αποσκοπεί να καλύψει τις ανάγκες ενός απαιτητικού θρησκευτικού κοινού και για αυτό αποτελούν κάτι το ιδιαίτερο για τα δεδομένα της εποχής.

¹⁹⁶ Morris 1987, σελ. 105-108. Η διάκριση που επιχειρεί ο Morris δεν είναι μεταξύ ταφής ή όχι, αλλά μεταξύ επίσημης και ανεπίσημης «απόρριψης» των νεκρών, με την δεύτερη μέθοδο να είναι δύσκολο έως αδύνατον να εντοπιστεί από την αρχαιολογική σκαπάνη. Στον μικρό οικισμό της Ξερόπολης στο Λευκαντί, 12 ενήλικες και παιδιά είχαν βρεθεί ενταφιασμένα κάτω από το δάπεδο μίας οικίας της ύστερης ελλαδικής III Γ περιόδου χωρίς κτερίσματα (Porpham and Sackett 1968, σελ. 14). Παραδείγματα μαζικών ταφών προερχόμενα από την Αίγινα (Welter 1938a σελ. 517, 1938b σελ. 56) και την Θεσσαλία (Arvanitopoulos 1911, σελ. 313), όπως και πυρές επιφανείας από την Δονούσα (Zapheirou 1969, σελ. 370-372) και το Λευκαντί (Catling 1985b), θα μπορούσαν να αποτελούν αποδείξεις του κοινωνικού φαινομένου της ανεπίσημης απόρριψης των νεκρών ορισμένων ομάδων του πληθυσμού. Σημαντικός αριθμός παραδειγμάτων προέρχεται και από το νησί της Κρήτης, όπου η τελετουργική έκθεση των νεκρών (Βρόκαστρο, Hall 1914 σελ. 174. Σκάλες, Papadakis and Rutkowski 1985) φαίνεται να ανήκει σε μία παράδοση που κατάγεται από την εποχή του Χαλκού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- **Ανδρειωμένου Α.**, «Ευρήματα της γεωμετρικής και αρχαϊκής Έρετριας», στο *Διεθνές Συνέδριο Ἡ πόλις τῆς Χαλκίδος, Χαλκίδα, Σεπτέμβριος 1987* (1990), σελ. 24–27.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Ἐκ τοῦ πρώιμου κεραμικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Χαλκίδος (11ος–8ος αἰ.)», στο *Φίλια Ἐπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ τοῦ ἔργου. Τόμος Β* (1987), σελ. 71–98, πίν. 20–28.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Γεωμετρική καὶ ὑπογεωμετρική κεραμική ἐξ Ἐρετρίας V. Κλειστά ἀγγεῖα, λαβαί, ὑπογεωμετρική καὶ χειροποίητος κεραμική (τελευταῖον)», στο *ΑΕ* (1983), σελ. 161–192, πίν. 51–64.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Γεωμετρική καὶ ὑπογεωμετρική κεραμική ἐξ Ἐρετρίας IV (κάνθαροι, κοτύλαι, κύπελλα, κρατήρες-δῖνοι)», στο *ΑΕ* (1982), σελ. 161–186, πίν. 21–37.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Γεωμετρική καὶ ὑπογεωμετρική κεραμική ἐξ Ἐρετρίας III (σκύφοι)», στο *ΑΕ* (1981α), σελ. 84–113, πίν. 15–44.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Ἀψιδώτα οἰκοδομήματα καὶ κεραμική τοῦ 8ου καὶ 7ου αἰ. π.Χ. ἐν Ἐρετρίᾳ», στο *Grecia, Italia* (1981β), σελ. 187–236.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Ἀμφορεῖς καὶ κρατήρας ἐκ τῆς γεωμετρικῆς Ἐρετρίας», *Ἀρχαιογνωσία* I (1980α), σελ. 167–174 πίν. 9–10.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Ausgewählte geometrische Keramik aus Eretria», στο *Ταινία* (1980β), σελ. 21–34, πίν. 3–7.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Γεωμετρική καὶ ὑπογεωμετρική κεραμική ἐξ Ἐρετρίας II», *ΑΕ* (1977), σελ. 128–163 πίν. 29–53.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Αρχαϊκή κεραμική ἐξ Ἐρετρίας», *ΑΕ* 1976, 1-7.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Ἐκ τῆς Δυτικῆς Νεκροπόλεως τῆς Ἐρετρίας II», *ΑΑΑ* 9(1976), σελ. 197–212.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Γεωμετρική καὶ ὑπογεωμετρική κεραμική ἐξ Ἐρετρίας», *ΑΕ* (1975), 206–229 πίν. 52–68.

- **Ανδρειωμένου Α.**, «Ερέτρια», *ΑΔελτ* 29 Χρονικά Β2(1973-1974), σελ. 468.
- **Ανδρειωμένου Α.**, «Αρχαιολογικά Έρευναι και τυχαία ευρήματα εν τη πόλει και τη επαρχία Χαλκίδος», *ΑΔελτ* 27, 1972, Μελέτες, σελ. 170-181.
- **Αρβανιτόπουλος Α. Σ.**, «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911», *ΠΑΕ* 1912.
- **Βοκοτοπούλου Ι.**, «Ανασκαφή Μένδης», *ΑΕΜΘ* 2(Θεσσαλονίκη 1988), σελ. 333-7.
- **Βοκοτοπούλου Ι.**, «Ανασκαφή Μένδης», *ΑΕΜΘ* 3(Θεσσαλονίκη 1989), σελ. 409-23.
- **Βοκοτοπούλου Ι. - Μοσχονησιώτη Σ.**, «Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης», *ΑΕΜΘ* 4(Θεσσαλονίκη 1990), σελ. 411-24.
- **Ζαφειροπούλου Π.**, «Δονούσα», *ΑΔελτ* 24: 3 1969, σελ. 390-393.
- **Θέμελης Π.**, «Ανασκαφή Ερέτριας», *ΠΑΕ* 1979, σελ. 43-55.
- **Θέμελης Π.**, «Ειδήσεις εξ Εύβοιας», *ΑΑΑ* 2(1969), σελ. 26–30.
- **Κουρουνιώτης Κ.**, «Έξ Άττικής», *ΑΕ* (1911), σελ. 246-251.
- **Κουρουνιώτης Κ.**, «Αγγεία Ερέτριας», *ΑΕ* (1903), σελ. 1-38.
- **Κουρουνιώτης Κ.**, «Ανασκαφαί εν Ερέτρια», *ΠΑΕ*(1900), σελ. 53-56.
- **Κουρουνιώτης Κ.**, «Ανασκαφαί Ερέτριας», *ΠΑΕ*(1899), σελ. 34-37.
- **Κουρουνιώτης Κ.**, «Ανασκαφαί Ερέτριας», *ΠΑΕ*(1898), σελ. 95-100.
- **Κουρουνιώτης Κ.**, «Ερέτρια», *ΠΑΕ*(1897), σελ. 21-23.
- **Κωνσταντίνου Ι.** «Ανασκαφή εν Ερέτρια», *ΠΑΕ*(1955), σελ. 125-131.
- **Κωνσταντίνου Ι.**, «Εκθεσις εργασιών εν Ερέτρια», *ΠΑΕ*(1952), σελ. 153-163.
- **Laurent M.**, «Ερετρικοί αμφορείς του έκτου αιώνα», *ΑΕ* 1901, σελ. 175 – 193.
- **Λιάγκουρας Α.**, «Ερέτρια», *ΑΔελτ* 27 Χρονικά Β2(1972), σελ. 255-257.
- **Λιάγκουρας Α.**, «Ευβοια», *ΑΔελτ* 23 Χρονικά Β1(1968), σελ. 230-231.
- **Μαζαράκης Αινιάν Α.**, «Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού», *ΠΑΕ*(2001), σελ. 27-47.
- **Μαζαράκης Αινιάν Α.**, «Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού», *ΠΑΕ*(1999), σελ. 47-64.

- **Μαζαράκης Αινιάν Α.**, «Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού», *ΠΑΕ*(1998.), σελ. 51-81.
- **Μαζαράκης Αινιάν Α.**, «Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού» (1985-1987, 1996), *ΠΑΕ* (1996), σελ. 21-124, πιν. 9-38.
- **Μυλωνάς, Γ. Ε.**, «Το Δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας», *ΒΑΕ* 81, Τόμοι Α, Β, Γ, Αθήνα 1975.
- **Μυλωνάς, Γ. Ε.**, «Ο Πρωτοαττικός Αμφορέας της Ελευσίνας», *ΒΑΕ* 39, Αθήνα 1957.
- **Πελεκίδης Σ.**, «Ανασκαφή Φαλήρου: τάφοι, αγγεία, οι σιδηρόδετοι σκελετοί», *Αποσπάσματα εκ του Αρχαιολογικού Δελτίου τόμος ΙΙ*, σελ. 13-64.
- **Πετράκος Χ.**, «Εύβοια: Ερέτρια», *ΑΔελτ* 17 Χρονικά(1961/1962), σελ. 148-152.
- **Ριτσώνης Α.**, «Παρατηρήσεις στη σχεδιαστική απόδοση κεφαλής της ανατολίζουσας Ερετριακής αγγειογραφίας», *Α.Ε.Μ* 35, 2003-2004.
- **Ριτσώνης Α.**, «Παρατηρήσεις στην σύνθεση της Ερετριακής Αγγειογραφία», *ΑΑΑ* 4, 1997, σελ. 65 – 88.
- **Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε.**, «Από τις Κυκλάδες στον Ευβοϊκό: παρακολουθώντας την πορεία ενός εικονιστικού θέματος της ανάγλυφης κεραμικής του 7ου αι. π. Χ.», *Αρχαιογνωσία* 15(2007), σελ. 123-136.
- **Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε.**, «Ανασκαφές Νάξου: Ανάγλυφοι Πίθιοι», *ΒΑΕ* 113, Αθήνα 1990.
- **Σκίας Α. Ν.**, «Ανασκαφή εν Ελευσίνι», *ΠΑΕ*(1898), σελ. 72-91.
- **Σταμπολίδης Ν. - Παρλαμά Α.**(επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής τέχνης Φεβρουάριος 2000 - Δεκέμβριος 2001, Αθήνα 2003.
- **Τσουντας Χ.**, «Ανασκαφαί τάφων εν Ερέτρια», *ΑΕ*(1886), σελ. 32-42.
- **Χαραλαμπίδου Ξ.**, «Ωρωπός και Εύβοια κατά την Αρχαϊκή Εποχή (700 π.Χ. – αρχές του 5 ου αι. π.Χ.). Η μελέτη της τροχήλατης κεραμικής και των στρωματογραφικών δεδομένων από τον Ωρωπό» (Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2008).
- **Χωρέμης Α. Κ.**, *ΑΔελτ* 27 Χρονικά Β'1(1972).
- **Χωρέμης Α. Κ.**, *ΑΔελτ* 26 Χρονικά Β'1(1971).

Ξενογλώσση

- **Alexandridou A.**, «Funerary Variability in Late Geometric Attica and its Implications: A Closer Look at the Neglected Late 8th-century Cremations», σε N. Dimakis and T. Dijkstra (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece. Studies on ancient Greek death and burial*(Oxford 2020), σελ. 32-49.
- **Alexandridou A.**, «Special burial treatment for the “heroized” dead in the Attic countryside. The case of the elite cemetery of Vari». Σε: Charalambidou X. and Morgan C.(επιμ.), *Interpreting the seventh century BC: Tradition and Innovation*, Archaeopress Archaeology(Oxford 2017).
- **Alexandridou A.**, *Offering trenches and funerary ceremonies in the Attic countryside*, Acta Hyperborea(2009).
- **Amyx D. A. - Lawrence P.**, *Archaic Corinthian Pottery and the Anaploga Well, Corinth VII*, Princeton, New Jersey 1975.
- **Andreïomenou A.**, «Céramique de l’atelier de Chalcis (XI e –VIII e s. av. J.-C.). Les vases ouverts », στο F. Blondé – J. Y. Perreault (επιμ.), *Les ateliers de potier dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique*, BCH Suppl. 23 (1992), σελ. 87–130.
- **Astour M.**, «Ancient Greek Civilization in Southern Italy», *The Journal of Aesthetic Education*, Vol. 19, No. 1(Spring, 1985), σελ. 23-37.
- **Auberson P. – Schefold K.**, *Ερέτρια, αρχαιολογικός οδηγός*, μτφ. Πέτρος Θέμελης, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, ΥΠΠΟ, Αθήναι 1973, σελ. 29.
- **Bakhuizen S.C.**, *Studies in the Topography of Chalcis on Euboea. A Discussion of the Sources. Chalcidian Studies I*, Leiden 1985.
- **Bérard C.**, «L’Hérôon à la Porte de l’Ouest», *Eretria III* (Berne 1970).
- **Blakeway A.**, «Prolegomena to the Study of Greek Commerce with Italy, Sicily and France in the Eighth and Seventh Centuries B.C.», *BSA* 33 (1932/1933), σελ. 170-208.

- **Blandin B.**, «A propos des sepultures en vase d'Eretrie», στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.) , *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Proceedings of the International Round Table, University of Thessaly, 18-20 June 2004* (Volos 2007), σελ. 195-211.
- **Blandin B.**, «Les pratiques funéraires d'époque géométrique à Éréttrie. Espace des vivants, demeures des morts», *Eretria XVII* vol. 1-2(Gollion 2007).
- **Boardman J. - Schweitzer F.**, «Clay Analysis of Archaic Greek Pottery», *BSA* 68, σελ. 267-283, πίν. 53-55.
- **Boardman J.**, «Greek potters at Al Mina?», *Anatolian Studies* Vol. 9 (1959), σελ. 163-169.
- **Boardman J.**, «Early Euboean Pottery and History», *BSA* 52, 1957, σελ. 1-29.
- **Boardman J.**, «Pottery from Eretria», *BSA* 47, 1952, σελ. 1-48.
- **Bosch - Gimpera P.**, «The Phokaians in the Far West: An Historical Reconstruction», *The Classical Quarterly*, Vol. 38, No. 1/2 (Jan. - Apr., 1944), σελ. 53-59.
- **Brann E. T. H.**, «Late Geometric and Protoattic Pottery: Mid 8th to Late 7th Century B.C.», *The Athenian Agora*, Vol. 8,(1962), σελ. 68, εικ. 325.
- **Brock J. K - Mackworth Young G.**, «Excavations in Siphnos», *BSA* Vol. 44 (1949), σελ. 1-92.
- **Broneer O.**, «Excavations on the North Slope of the Acropolis, 1937», *Hesperia* Vol. 7, No. 2 (1938), σελ. 221-222.
- **Brueckner A. - Pernice E.**, «Ein attischer Friedhof», *AM*(1893), σελ 133-134.
- **Buchner G.**, «Recent Work at Pithekoussai (Ischia), 1965-71», *Archaeological Reports*, No. 17 (1970 - 1971), σελ. 63-67.
- **Catling H. W. κ.ά.**, «Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba. PART I: The Pottery», *BSA. Supplementary Volumes* No. 22(1990), σελ. 1-174.
- **Catling H. W.**, «The arrangement of some grave goods in the Dark Age cemeteries of Lefkadi», *BSA* 80(1985), σελ. 19-23.
- **Charalambidou X.**,« Chalcidian Deposits And Their Role In Reconstructing Production And Consumption Practices And The Function Of Space In Early Iron Age And Archaic Chalcis: Some First Thoughts* », στο: T. E. Cinquantaquattro & M. D'Acunto (επιμ.), *Euboica II. Pithekoussai and*

Euboea between East and West, Proceedings of the Conference, Lacco Ameno (Ischia, Naples), 14-17 May 2018, AION, Annali di Archeologia e Storia Antica, Università degli Studi di Napoli L'Orientale, n.s. 27, 2020 (2021), vol. I, σελ. 55-71.

- **Charalambidou X.**, «On the style and cultural biography of Euboean and Euboean- related amphorae. (Re)visiting material evidence from the Hygeionomeion cemetery at the Spanou plot in Eretria», *Antike Kunst* 61, 2018, σελ. 3-15.
- **Charalambidou X. κ.ά.**, «Eretrian ceramic production through time: Geometric to Hellenistic periods», *Journal of Archaeological Science: Reports* (2017), σελ. 1-12.
- **Charalambidou X.**, «Viewing Euboea in Relation to its Colonies and Relevant Sites in Northern Greece and Italy», στο A. Mazarakis Ainian - A. Alexandridou - X. Charalambidou (επιμ.), *Regional Stories Towards a New Perception of the Early Greek World. Acts of an International Symposium in Honour of Professor Jan Bouzek, Volos 18-21 June 2015*, (Volos 2017), σελ. 85-126.
- **Charalambidou X. κ.ά.**, «Eretrian ceramic products through time: Investigating the early history of a Greek metropolis», *Journal of Archaeological Science: Reports* 7 (2016), σελ. 530–535.
- **Charalambidou X.**, «Developments in Euboea and Oropos at the End of the Dark Ages(ca. 700 to the mid 7th century B.C.) », στο Mazarakis Ainian (επιμ.), *The Dark Ages Revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D. E. Coulson. University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007* (Volos 2011), σελ 831-855.
- **Chatzidimitriou A.**, «Zarakes: A Cult Site in South Karystia, on the Island of Euboea», στο Teresa E. Cinquantaquattro and Matteo D'Acunto (επιμ.), *EUBOICA II. Proceedings of the Conference Lacco Ameno (Ischia, Naples), 14-17 May 2018*, AION nuova serie 27(Napoli 2020), σελ. 135-158.
- **Cinquantaquattro T.E.**, *La necropoli di Pithekoussai (scavi 1965-1967): variabilità funeraria e dinamiche identitarie, fra norme e devianze*, Napoli 2016.

- **Cinquantaquattro T.E.**, *Greci e indigeni a Pithekoussai: i nuovi dati dalla necropoli di S. Montano (scavi 1965-1967)*, in Alessio, Lombardo, Siciliano 2017, σελ. 265-284.
- **Coldstream J. N.**, *Greek Geometric Pottery: a survey of ten local styles and their chronology*, Bristol Phoenix Press, Great Britain 2008.
- **Coldstream J. N.**, *Geometric Greece 900-700 B.C.*, Routledge, London 2003.
- **Cook R. M.**, «Art and Epic in Archaic Greece», *BABesch* 58(1983), σελ. 1-10.
- **Cook J. M.**, «Protoattic Pottery», *BSA*, Vol. 35 (1934/1935), σελ. 165-219.
- **Crielaard J. P.**, «Living heroes: metal urn cremations in Early Iron Age Greece, Cyprus and Italy», σε F. Gallo (επιμ.), *Omero: quaestiones disputata (Ambrosiana Graecolatina 5)*, Biblioteca Ambrosiana - Bulzoni Editore, Milano & Roma 2016), σελ. 43-78.
- **Crielaard J. P.**, «Eretria's West Cemetery Revisited: Burial Plots, Social Structure and Settlement Organization During the 8th and 7th Centuries B.C.», στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Proceedings of the International Round Table, University of Thessaly, 18-20 June 2004 (Volos 2007)*, σελ. 169-194.
- **Crielaard J. P.**, «Cult and death in early 7th-century Euboea: the aristocracy and the polis». Στο *Nécropoles et Pouvoir. Idéologies, pratiques et interprétations. Actes du colloque Théories de la nécropole antique*, Lyon 21-25 janvier 1995. Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux(Lyon 1998). σελ. 43-58. (*Travaux de la Maison de l'Orient méditerranéen*, 27)
- **D'Acunzio M.**, «Cumae in Campania during the 7th century BC», στο X. Charalambidou – C. Morgan (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century bc: Tradition and Innovation* (Oxford 2017), σελ. 293-329.
- **Dalsoglio S.**, «From amphorae to cauldrons: urns at Athens in the Early Iron Age and in the Orientalizing period», σε C. Graml, A. Doronzio, V. Capozzoli(επιμ.), *Rethinking Athens Before the Persian Wars, Proceedings of the International Workshop at the Ludwig-Maximilians-Universität München, 23rd – 24th February 2017*(München 2019), σελ. 51-63.
- **Deonna W.**, «Cimetières de bébés», *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* VI, 3(1955), σελ. 231-247.

- **Descœudres J. P.**, «Die vorklassische Keramik aus dem Gebiet des Westtores.», *ERETRIA* V (Berne 1976), σελ. 13-58.
- **Descœudres J. P.**, «Zagora Auf Der Insel Andros - Eine Eretrische Kolonie?», *AntKunst* 16. Jahrg., H. 1. (1973), σελ. 87-88.
- **Descœudres J. P.**, «Euboean Pottery Overseas (10th To 7th Centuries Bc)», *Mediterranean Archaeology* 19/20, *Proceedings of the 25th Anniversary Symposium Of The Australian Archaeological Institute at Athens: Athens 10–12 October, 2005* (2006/07), σελ. 4-24.
- **Dörpfeld, W.**, *Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870 – 1894*, Athens 2002.
- **Dugas, C.**, *La céramique des Cyclades*, Bibliothèques de l'Ecole française d'Athènes et de Rome - Série Athènes, 1925.
- **Dunbabin T.**, *The Western Greeks: The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C*, Oxford, at The Clarendon Press 1948.
- **Garland R.**, *The Greek way of death*, Cornell University Press, New York 1985.
- **Gounaris P. A.**, «Curvilinear versus rectangular? A contribution to the interpretation of the evolution in architectural forms in Greece during the Protogeometric -Geometric -Archaic periods based on a study of the constructions at Oropos», στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.) , *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Proceedings of the International Round Table, University of Thessaly, 18-20 June 2004* (Volos 2007), σελ. 77-122.
- **Hall E. R.**, «Excavations in Eastern Crete, Vrokastro», *University of Pennsylvania, the Museum Anthropological Publications III*(1914), σελ. 79-185.
- **Hanrahan M.**, «Naucratis, and the relations between Greece and Egypt during the VIIth and VIth centuries B.C.», *University Review*, Vol. 2, No. 5 (Spring 1961), σελ. 46-5.
- **Houby-Nielsen S.**, «“Burial language” in Archaic and Classical Kerameikos», *Proceedings of the Danish Institute at Athens*(1995), σελ. 129-192.

- **Huber S.**, «Érétrie. La naissance des lieux de culte et des pratiques cultuelles dans une cité-mère grecque », σε *Quand naissent les dieux : fondation des sanctuaires antiques. Motivations, agents, lieux*, S. Agusta-Boularot, S. Huber, W. Van Andringa (επιμ.), Rome, 2017, σελ. 47-68.
- **Huber S.**, «Sacrifier en image’ au début de l’histoire grecque : retour sur une hydrie érétrienne», στο V. Vlachou et A. Gadolou (επιμ.), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou, Études d’archéologie 10*(Bruxelles 2017), σελ. 161-176.
- **Huber S. - Maillard P.**, «Cavaliers et dédicantes : Les terres cuites de l’Athénaion et la communauté civique d’Érétrie», στο Stéphanie Huysecom - Haxhi Arthur Muller (επιμ.), *Figurines grecques en contexte: Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison*(Lille 2015), σελ. 157-177.
- **Huber S.**, «Le cratère, l’hydrie et la cruche à haut col. Des céramiques au service des premiers rituels à Érétrie (Grèce)», στο M. Denti – M. Tuffreau-Libre (επιμ.), *La céramique dans les contextes rituels. Fouiller et comprendre les gestes des anciens. Actes de la table ronde de Rennes, 16–17 juin 2010* (Rennes 2013), σελ. 75–94.
- **Huber S.**, «L’aire sacrificielle Nord », « Le sanctuaire d’Athéna », « La céramique orientalisante », στο *Cité sous terre. Des archéologues suisses explorent la cité grecque d’Érétrie, une exposition réalisée par l’École suisse d’archéologie en Grèce en collaboration avec l’Antikenmuseum Basel und Sammlung*, Gollion : Infolio éditions 2010, σελ. 210-213, 214-217, 238-244.
- **Huber S.**, «L’Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d’Apollon Daphnéphoros. Un rituel des époques géométrique et archaïque, vol. 1-2», *Eretria XIV* (Gollion 2003).
- **Huysecom - Haxhi S.**, «Les figurines en terre cuite de l’Artémision de Thasos : artisanat et piété populaire à l’époque de l’archaïsme mûr et récent», *ÉtThas* 21 (2009).
- **Johansen F.**, *Les vases sicyoniens : étude archéologique*, Edouard Champion & V. Pio - Povl Branner, Paris - Copenhagen, 1923.
- **Kallintzi K. - Papaoikonomou I. D.**, «La présence des enfants dans les nécropoles d’Abdère», στο A.-M. Guimier-Sorbets – Y. Morizot (επιμ.), *L’*

enfant et la mort dans les nécropoles grecques. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes(Paris 2010), σελ. 129–159.

- **Kearsley R. A.**, «The Greek Geometric wares from Al Mina levels 10–8 and associated pottery», *Mediterranean Archaeology* Vol. 8 (1995), σελ. 7-81.
- **Knoepfler D.**, «Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté», *Eretria XI* (Lausanne 2001).
- **Kontoleon N. M.**, «Die Fruhgriechische Reliefkunst», *AE* 1969, σελ. 215-236.
- **Kontoleon N. M.**, « Das heutige Bild der archaischen Kunst der Kykladen». *Atti del Settimo congresso internazionale di archeologia classica*, vol. 1, Roma(1961), σελ. 267-272.
- **Labaree B.**, «How the Greeks Sailed into the Black Sea», *American Journal of Archaeology*, Vol. 61, No. 1 (Jan., 1957), σελ. 29-33.
- **Langdon S.**, *Art and Identity in Dark Age Greece, 1100–700 BC*, Cambridge University Press, New York 2008.
- **Liston A. M. - Papadopoulos, J. K.**, «The "Rich Athenian Lady" Was Pregnant: The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered», *Hesperia* vol. 73, No. 1 (Jan. - Mar., 2004), σελ. 7-38.
- **Mango E.**, Das Gymnasion, *Eretria XIII* (Gollion 2003).
- **Mazarakis Ainian A.**,« Conservatism vs Innovation: Architectural forms in Early Archaic Greece», στο X. Charalambidou – C. Morgan (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century bc: Tradition and Innovation* (Oxford 2017), σελ. 173-185.
- **Mazarakis Ainian A.**, «Architecture and social structure in Early Iron Age Greece», *BSA* 15(2007), σελ. 157-168.
- **Mazarakis Ainian A.**, «Recent Excavations at Oropos, Northern Attica», στο M. Stamatopoulou & M. Yeroulanou(επιμ.), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece, Oxford, Somerville College, 23-27 March 2001*, Oxford (2002α), σελ. 149-178.
- **Mazarakis Ainian A.**, «Les fouilles d'Oropos et la fonction de periboles dans les agglomérations du début de l'Age de Fer», στο J.-M. Luce (επιμ.). *Habitat et urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.-C.)*, *Pallas* 58 (2002β), σελ. 183-227.
- **Mazarakis Ainian A.**, «Geometric Eretria», *Antike Kunst* 30(1987), σελ. 20.

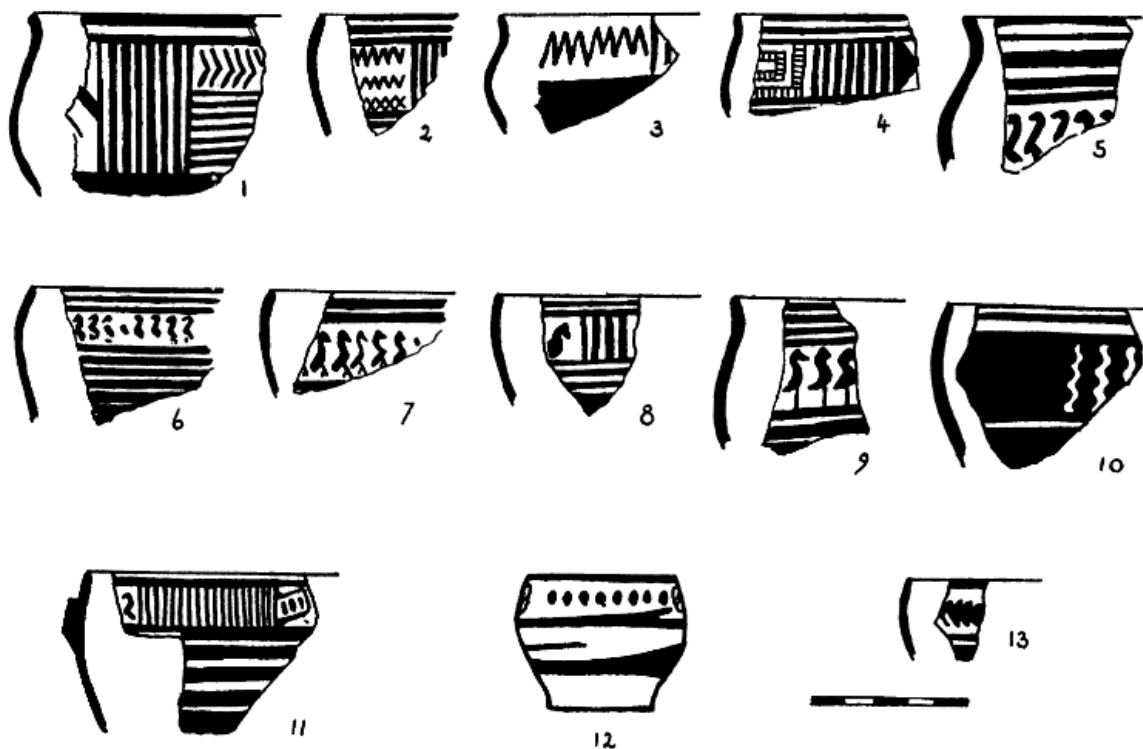
- **Morris I.**, *Burial and Ancient Society: The rise of the Greek city state*, Cambridge 1987.
- **Moschonissioti S.**, «The City of Mende During the Late Eighth and Seventh Centuries BC», στο X. Charalambidou – C. Morgan (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century bc: Tradition and Innovation* (Oxford 2017), σελ. 355–363.
- **Moschonissioti S.**, «Child Burials at the Seaside Cemetery of Ancient Mende», στο A. M. Guimier- Sorbets – Y. Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité. Nouvelles recherches dans les necropolis grecques. Le signalement des tombes d'enfants* (Paris 2010), σελ. 207–225.
- **Müller Celka S. κ.ά.**, «Early Helladic II–III Pottery Groups from Eretria (Euboea), στο Eva Alram-Stern – Barbara Horejs (επιμ.), *Pottery Technologies and Sociocultural Connections Between the Aegean and Anatolia During the 3rd Millennium BC*, Austrian Academy of Sciences(Vienna2018), σελ. 197-213.
- **Mylonas G. E.**, «Excavations at Hagios kosmas», *American Journal of Archaeology*, Vol. 38, No. 2 (Apr. - Jun., 1934), σελ. 258-279
- **Papadakis N. - Rutkowski B.**, New Research at Skales Cave near Praisos, *BSA* 80, σελ. 129-137.
- **Papaikonomou I.-D. - Huysecom-Haxhi S.**, «Du placenta aux igues sèches : mobilier funéraire et votif à hasos», *Kernos* 22(2009), σελ. 133-158.
- **Pajor F.**, «Eretria – Nea Psara. Eine klassizistische Stadtanlage über der antiken Polis», *ERETRIA XV*(Gollion 2006).
- **Payne H.**, *Necrocorinthia: a study of Corinthian art in the Archaic period*, Oxford 1931.
- **Pfuhl E.**, «Der Archaische Friedhof am Stadtberge von Thera», *AM*(1903), σελ. 1-290.
- **Popham M.**, «Euboean Exports to al Mina, Cyprus, and Crete: A Reassessment», *BSA* Vol. 78 (1983), σελ. 281-290.
- **Popham M., κ.ά.**, «Lefkandi I. The Iron Age. Text. The Settlement. The Cemeteries», *The British School at Athens. Supplementary Volumes*, No. 11, σελ. 1-464.
- **Popham M., κ.ά.**, «Lefkandi I. The Iron Age. Plates. The Settlement. The Cemeteries», *BSA. Supplementary Volumes*, No. 11, (1979), σελ. 309-333.

- **Popham M. - Sackett L. H.**, «Excavations at Lefkandi Euboea, 1964-66», *BSA Supplementary Volume 11*, London 1968.
- **Ridgway D.** *The First Western Greeks*, Cambridge: Cambridge University Press 1992.
- **Ridgway D.**, *L'alba della Magna Grecia*, Milano 1984.
- **Robertson N.**, «Greek Ritual Begging in Aid of Women's Fertility and Childbirth», *Transactions of the American Philological Association* (1974-2014), Vol. 113 (1983), σελ. 143-169.
- **Roebuck, C.**, «Pottery from the North Slope of the Acropolis», 1937-1938, *Hesperia* Vol. 9, No. 2 (Apr. - Jun., 1940), σελ. 253-254.
- **Rubensohn O.**, «Die Praehistorischen Und Frühgeschichtlichen Funde Auf Dem Burghügel Von Paros.», *AM*(1917), σελ. 1-97.
- **Schweitzer B.**, «Untersuchungen Zur Chronologie Und Geschichte Der Geometrischen Stile In Griechenland. II.» *AM*(1918), σελ. 1-152.
- **Televantou C.**, «Hypsele On Andros: The Geometric Phase», *Mediterranean Archaeology*, Vol. 25(2012), σελ. 83-87.
- **Themelis P.**, *A Relief Pithos from Eretria: Iconography and Interpretation*, Γενέθλιον, Αθήνα 2006, σελ. 95-104.
- **Young R. S.**, «Graves from the Phaleron Cemetery», *AJA* 46, no. 1 (Jan. - Mar., 1942), σελ. 23-57.
- **Urquhart L.**, «Competing Traditions in the Historiography of Ancient Greek Colonization in Italy», *Journal of the History of Ideas*, Vol. 75, No. 1 (January 2014), σελ. 23-44.
- **Ure P. N.**, *Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia*. Cambridge: University Press, 1934.
- **Verdan S. κ.ά.**, «Euboean Pottery From Early Iron Age Eretria In The Light Of The Neutron Activation Analysis», Στο M. Kerschner – I. S. Lemos (Επιμ.), *Archaeometric Analyses Of Euboean And Euboean Related Pottery: New Results And Their Interpretations Proceedings Of The Round Table Conference Held At The Austrian Archaeological Institute In Athens, 15 And 16 April 2011(Wien 2014)*, σελ. 71-90.
- **Verdan S.**, «Images, supports et contextes: sur quelques «amphores funéraires» érétriennes», στο: V. Vlachou (επιμ.), *Pots, Workshops and Early Iron Age*

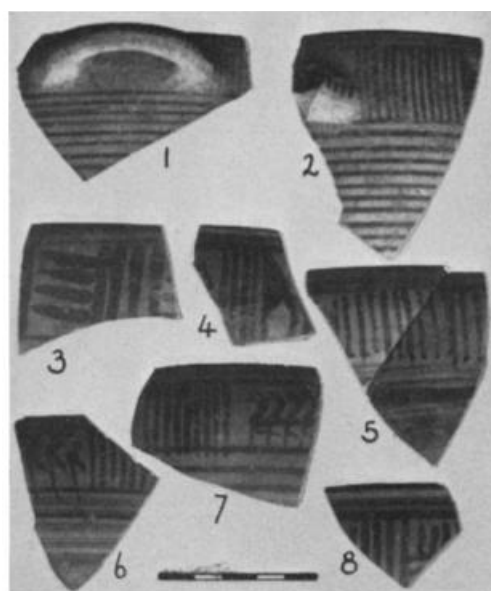
Society: Function and Role of Ceramics in Early Greece. Proceedings of the International Symposium held at the Université libre de Bruxelles, 14–16 November 2013 (Brussels 2015), σελ. 127–137.

- **Verdan S. κ.ά.**, *Céramique géométrique d'Érétrie, Eretria XX* (Gollion 2008).
- **Vermeule E.**, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*, Berkeley : University of California Press, Los Angeles-London 1979.
- **Vlachou V.**, «The Infant and Child Inhumations from the Settlement (late 8th-7th Centuries B.C.)», στο A. Mazarakis Ainian 2007(επιμ.) *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Proceedings of the International Round Table, University of Thessaly, 18-20 June 2004* (Volos 2007), σελ. 213-239.
- **Vlanti, A.**, «The Burial Rite of Enchytrismos in Attica, Euboea and Boeotia during the Late Geometric and Archaic Periods. Towards an Understanding of its Social Significance.»(Doctoral, University of Oxford 2020).
- **Weinberg S. S.**, «The Geometric and Orientalizing Pottery», *Corinth* Vol. 7, No. 1(1943), σελ. 1-104.
- **Weinberg S. S.**, «What Is Protocorinthian Geometric Ware?», *AJA*, Vol. 45, No. 1 (Jan. - Mar., 1941), σελ. 30-44.
- **Welter G.**, *Aeginetica XIII-XXIV*, *AA*(1938a), σελ. 480-540.
- **Welter G.**, *Aigina*, Verlag Gebr. Mann, Berlin 1938(b).
- **Zaphiropoulou P.**, «Parian Ceramics of the Seventh Century bc in Cycladic Cemeteries and Sanctuaries», σε: X. Charalambidou – C. Morgan (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century bc: Tradition and Innovation* (Oxford 2017), σελ. 150–159.

Εικόνες

1: Μιμήσεις Πρωτοκορινθιακών τύπων κοτύλης από την Ερέτρια(σχεδιαστική αναπαράσταση).

2: Θραύσματα κοτυλών από το ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα.

3: Θραύσματα κοτύλης από τους Ζάρακες Καρυστίας.

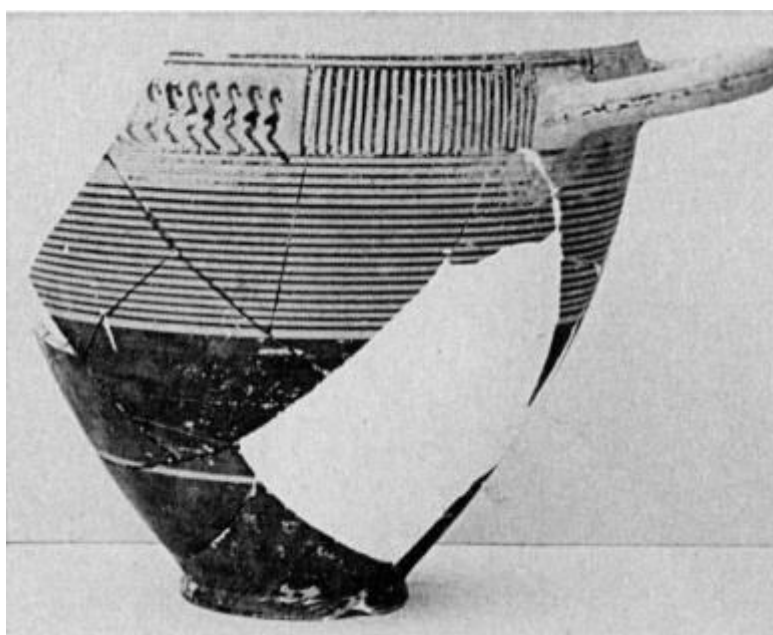
4: Τμήμα κοτύλης από τους Ζάρακες Καρυστίας.

5: Θραύσμα κοτύλης από την Χαλκίδα.

6: Θραύσμα κοτύλης από τον Ωρωπό.

7: Κοτύλη με διακόσμηση πτηνών από την Κόρινθο(bird kotylai).

9: Πολύχρωμη τεχνοτροπία(polychrome style). Κοτύλη από το Ηρώο της Ερέτριας.

10: Πολύχρωμη τεχνοτροπία(polychrome style). Θραύσματα κοτύλης από την κεντρική συνοικία του Ωρωπού(OSK).

11: Πολύχρωμη τεχνοτροπία(polychrome style). Κύπελλο από το Ηρώο της Ερέτριας.

12: Θραύσμα ανοικτού αγγείου από τον Ωρωπό(ΟSK).

13: Ύστερος γεωμετρικός σκύφος. Καμπυλόγραμμο σώμα με διακριτή άρθρωση με το χείλος(1ο στάδιο του τύπου).

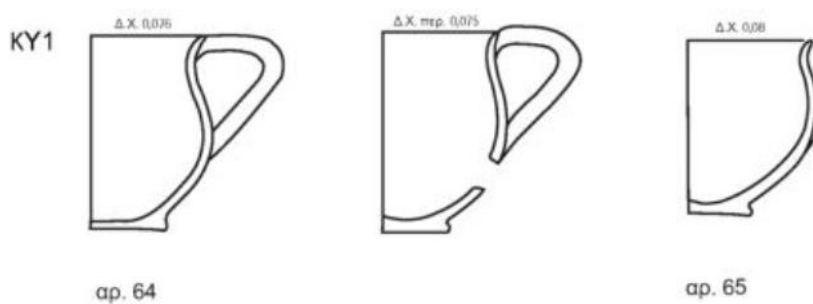
14: Ύστερος γεωμετρικός σκύφος από την περιοχή της Δυτικής Πύλης της Ερέτριας(3ο στάδιο του τύπου).

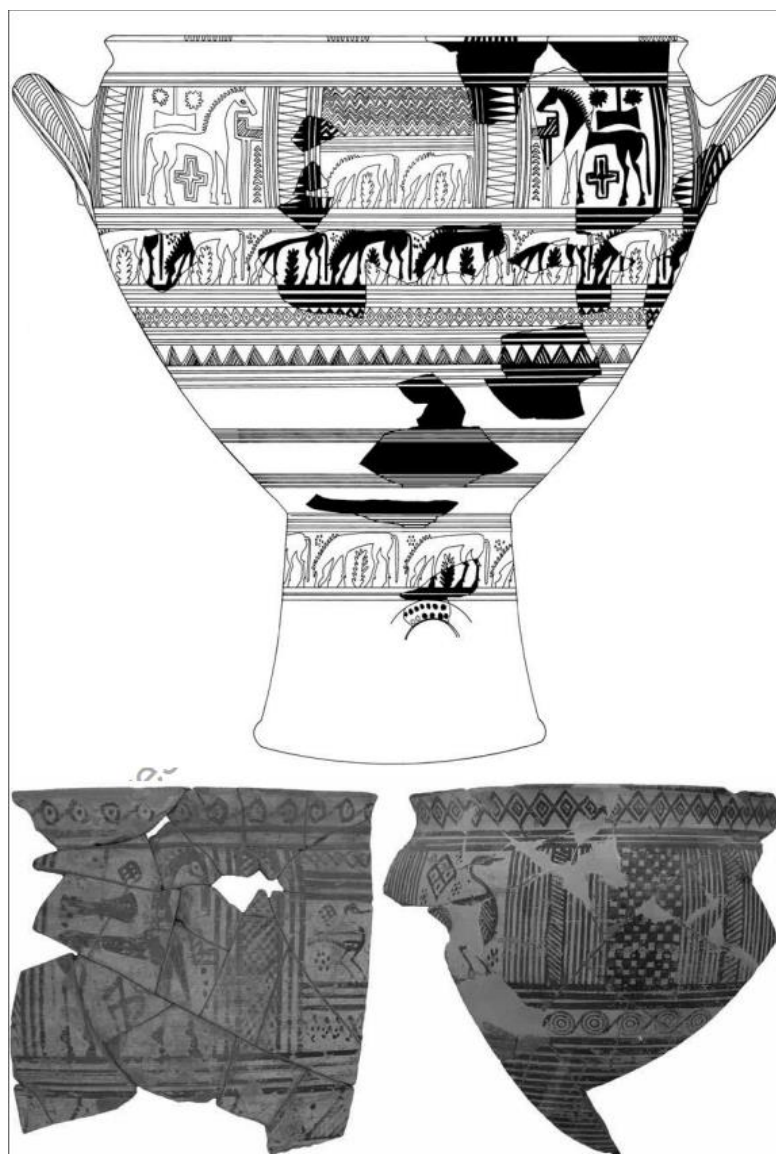
15: Διακοσμητικό μοτίβο έντιγων ομόκεντρων κύκλων με τελείες περιμετρικά του κύκλου από τις Κυκλάδες.

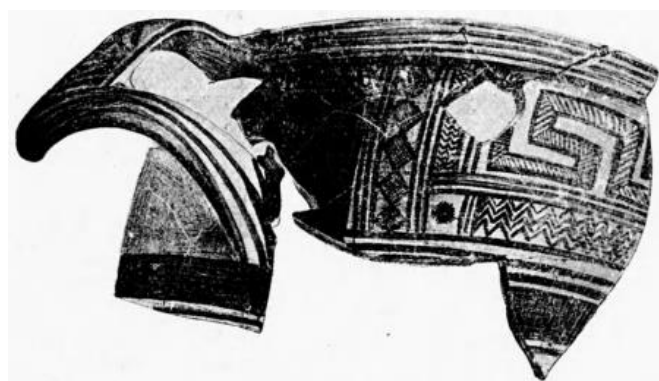
16: Ευβοϊκός σκύφος. Γεωμετρικά πτηνά και φυλλόσχημο μοτίβο(λαβή).

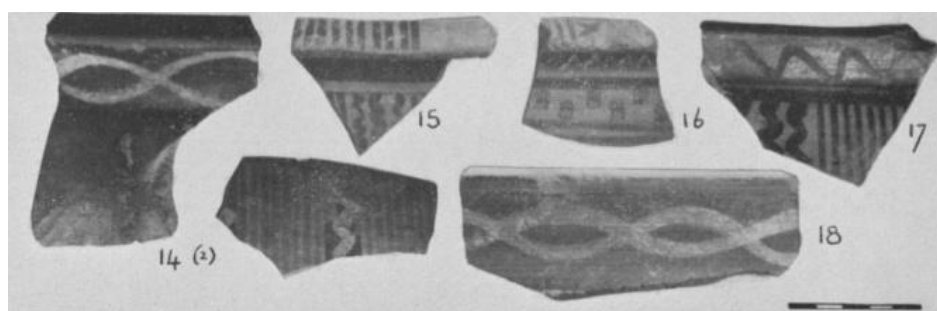
17: Μόνωτα ευβοϊκά κύπελλα(σχεδιαστική αναπαράσταση).

18: Κρατήρας της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου από το ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα.

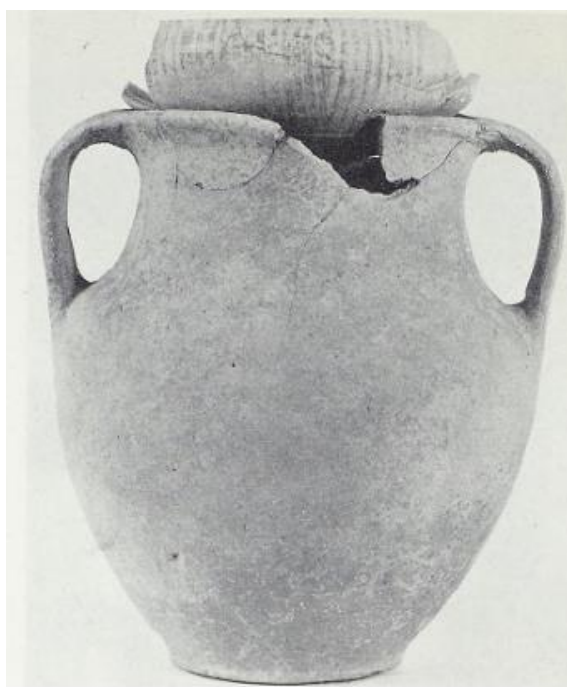
19: Τμήμα γεωμετρικού κρατήρα από ταφή στην Ερέτρια.

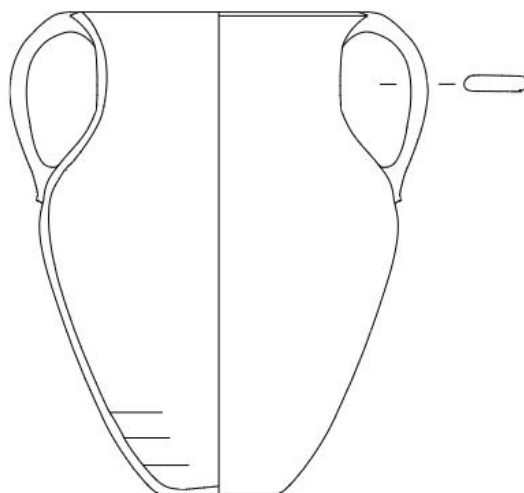
20: Θραύσματα δίνων από το Μουσείο της Ερέτριας.

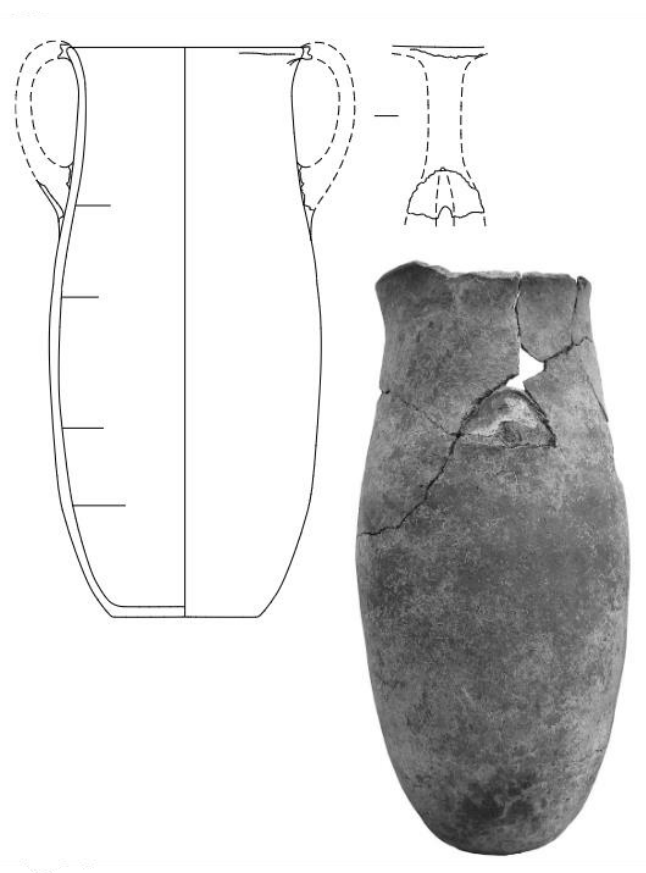
21: Θραύσμα κρατηρόσχημου αγγείου από το οικόπεδο του Μαχαιρά στη Χαλκίδα.

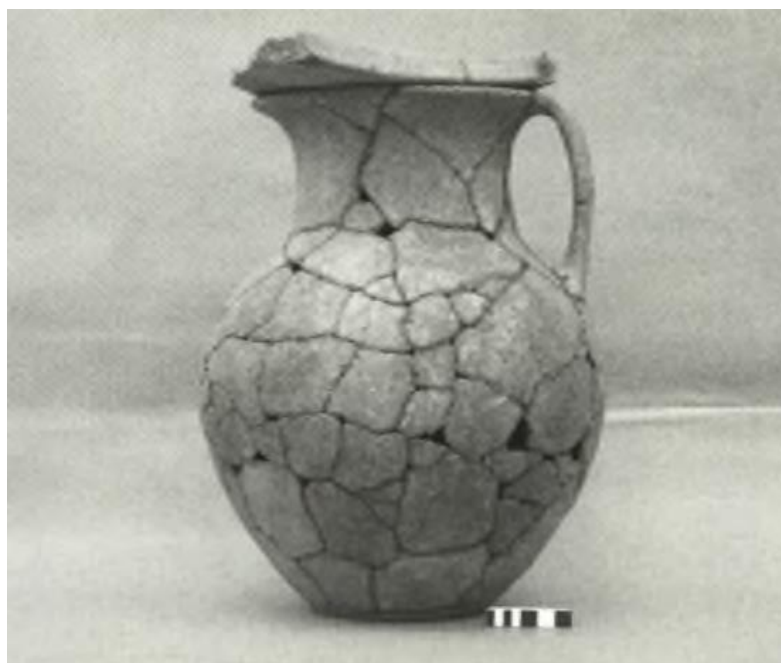
22: Αμφορέας παιδικού εγχυτρισμού της Ύστερης Γεωμετρικής II περιόδου από την Ερέτρια.

23: Αμφορέας παιδικού εγχυτρισμού της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου από την Ερέτρια.

24: Αμφορέας παιδικού εγχυτρισμού της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου από την Ερέτρια.

25: Πρόχους παιδικού εγχυτρισμού της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου από τον Ωρωπό.

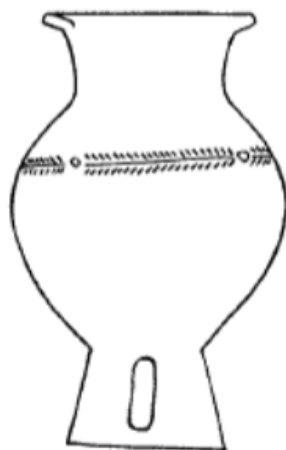
26: Ταφικός πίθος με εγχάρκτη διακόσμηση από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(NM 12132 Nicole Cat. No. 802).

27: Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφικού πίθου από το νεκροταφείο του Υγειονομείου με εγχάρκτη διακόσμηση.

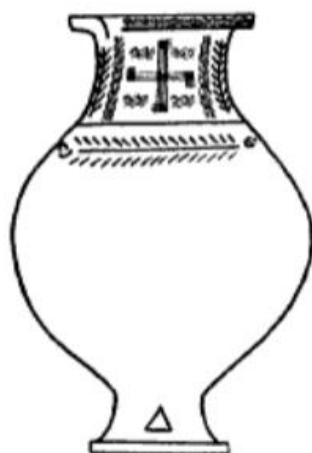
28: Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφικού πίθου από το νεκροταφείο του Υγειονομείου με εγχάρκτη διακόσμηση.

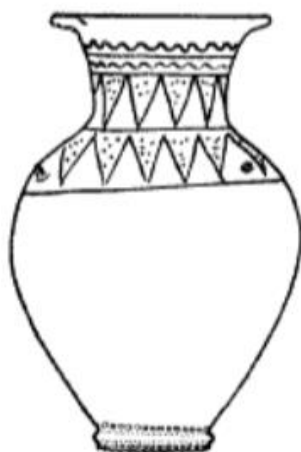
29: Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφικού πίθου από το νεκροταφείο του Υγειονομείου με εγχάρκτη διακόσμηση.

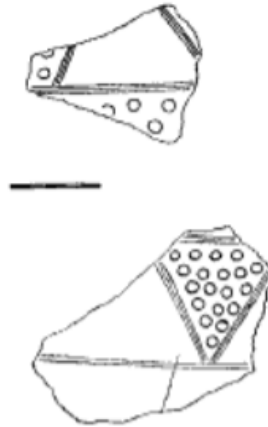
30: Σχεδιαστική αναπαράσταση ακόσμητου ταφικού πίθου από το νεκροταφείο του Υγειονομείου.

31: Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφικού πίθου από το νεκροταφείο του Υγειονομείου με εγχάρακτη διακόσμηση.

32: Σχεδιαστική αναπαράσταση ταφικού πίθου από το νεκροταφείο του Υγειονομείου με εγχάρακτη διακόσμηση.

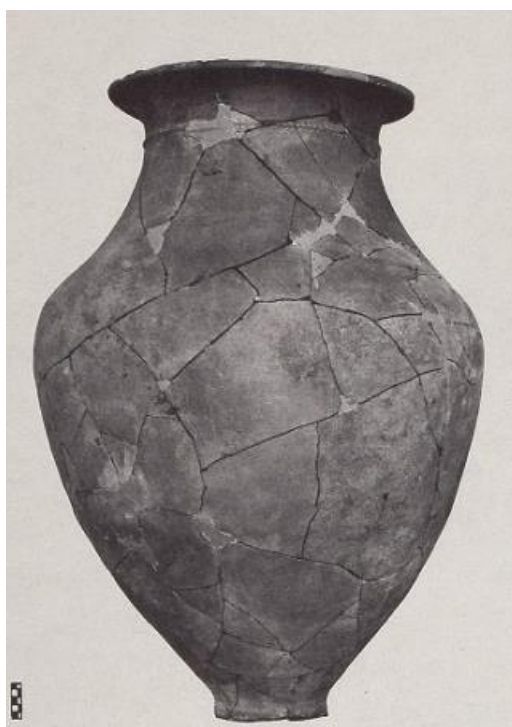

33: Σχεδιαστική αναπαράσταση θραυσμάτων ενσφράγιστου ταφικού πίθου από το νεκροταφείο του Υγειονομείου.

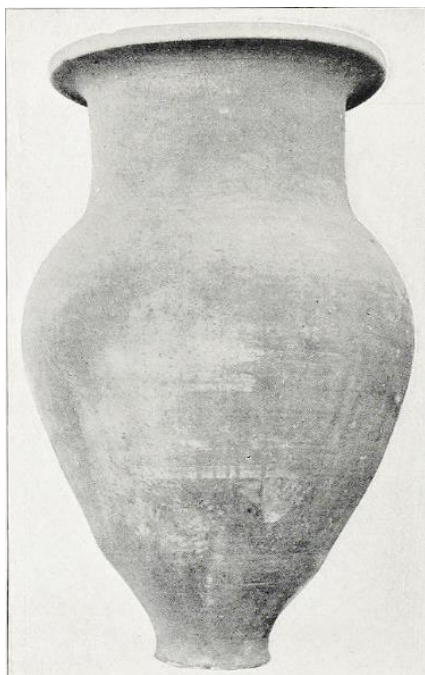
\

34: Ταφικοί πίθοι από το νεκροταφείο του Φαλήρου.

35: Ταφικός πίθος από το Δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας.

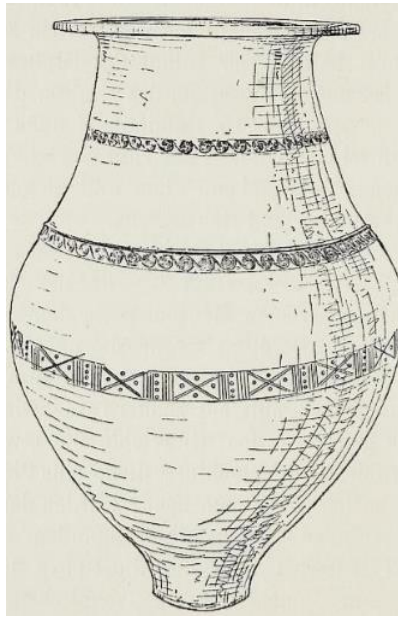
36: Ταφικός πίθος από την Θήρα.

37: Ταφικός πίθος από το παραλιακό νεκροταφείο της Μένδης.

38: Πίθος από την βόρεια πλαγιά της ακρόπολης.

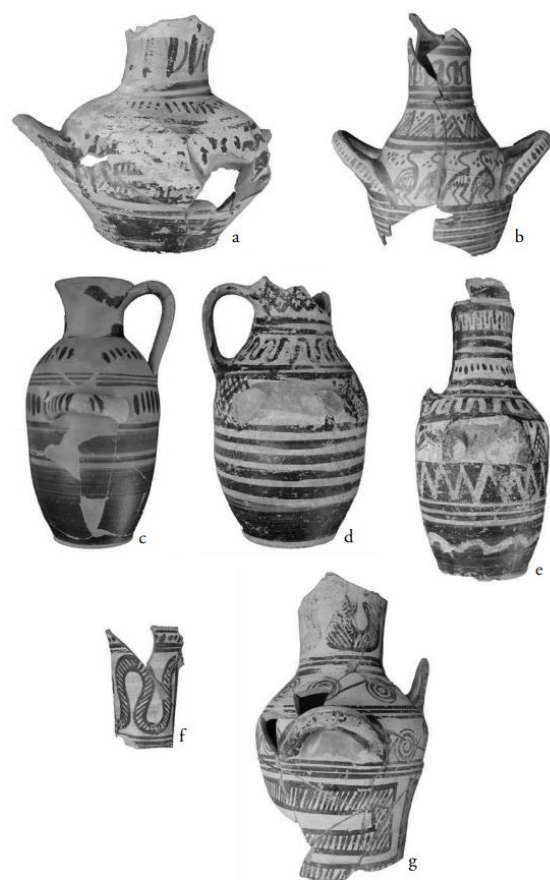
39: Σχεδιαστική αναπαράσταση πίθου από τον Κεραμεικό.

40: Μικρός πίθος από αποθήκη στη Νότια πλαγιά της ακρόπολης.

41: Τμήματα του χείλους από εμπορικό αμφορέα τύπου SOS από το οικόπεδο Μαχαιρά στη Χαλκίδα.

42: Μικρογραφικές υδρίες από την Βόρεια Περιοχή Θυσιών.

43: Υδρίες της Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου από τη Βόρεια Περιοχή Θυσιών.

44: Χιλιάδες θραύσματα μικρογραφικών υδριών από την Βόρεια Περιοχή Θυσιών.

45: Η μικρογραφική υδρία 16599.

46: Υψίλαιμες πρόχοι από την Ερέτρια.

47: Υψίλαιμη πρόχους της Ωριμης Ανατολίζουσας περιόδου.

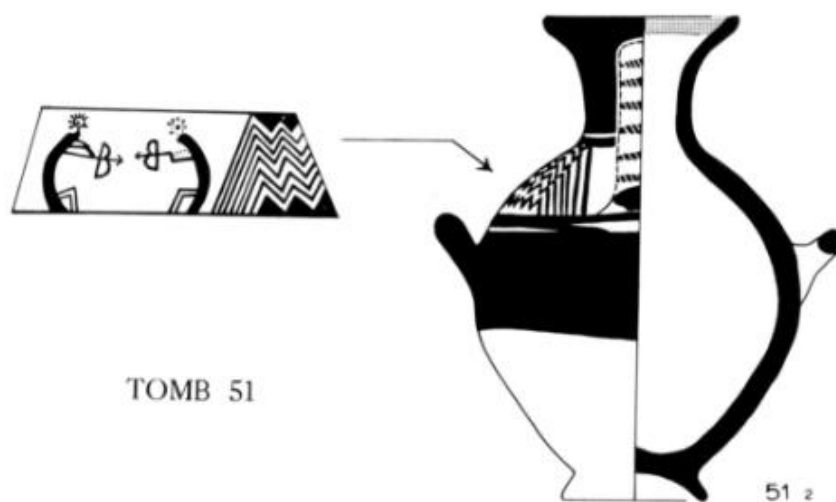
48: Υψίλαιμη πρόχους από τη Βόρεια Περιοχή Θυσιών.

49: Υψίλαιμη πρόχους από τη Βόρεια Περιοχή Θυσιών.

50: Υψίλαιμη πρόχους από τη Βόρεια Περιοχή Θυσιών.

51: Μικρογραφική υδρία από την νεκρόπολη του Σκουμπρή στο Λευκαντί.

52: Μικρογραφική υδρία από την νεκρόπολη στο λόφο του Αγίου Ιωάννη στη Χαλκίδα.

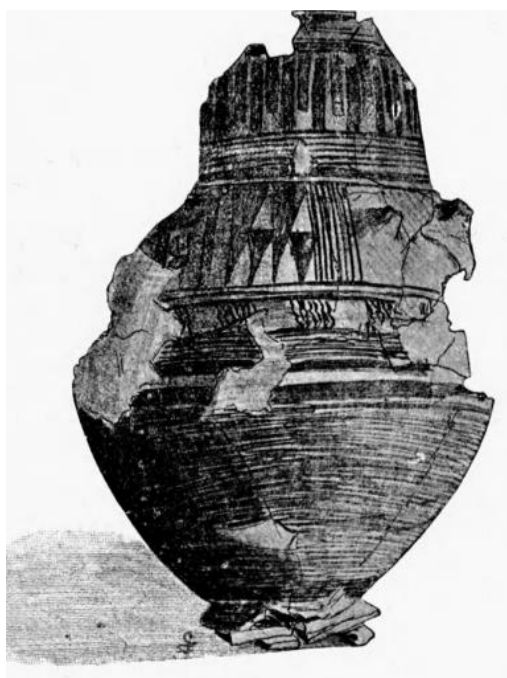
53: Κρατήρας του Ζωγράφου του Cesnola από το Κούριον της Κύπρου.

54: Τμήμα υψίλαιμης πρόχους από τον Ωρωπό.

55: Ταφικός αμφορέας Ύστερης Γεωμετρικής τεχνοτροπίας από την Ερέτρια.

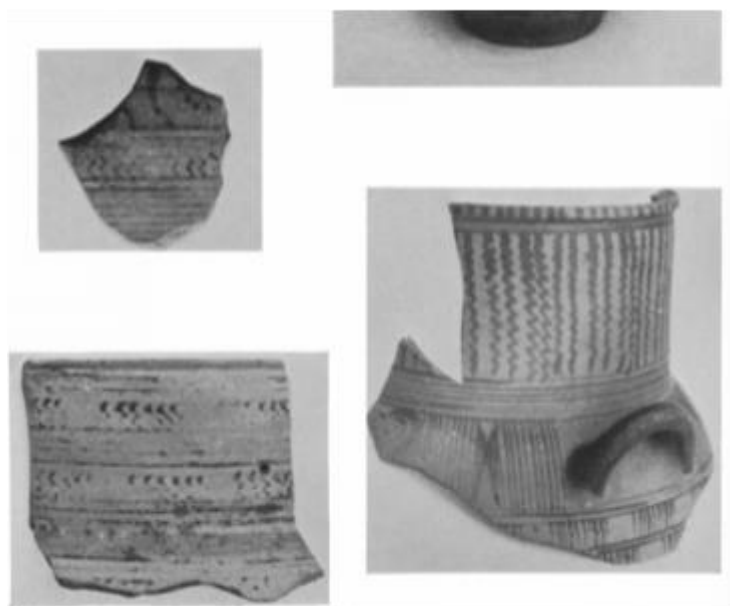
56: Ταφικός αμφορέας Υπο-γεωμετρικής διακόσμησης από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(A1)

Εικόνα 56(λεπτομέρεια):Θραύσμα του αμφορέα της εικόνας 17.

56(λεπτομέρεια): Θραύσμα του αμφορέα της εικόνας 17.

57: Θραύσματα ταφικών αμφορέων Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου (A2-κάτω αριστερά, A3-πάνω αριστερά, A4-κάτω δεξιά).

58: Ταφικός αμφορέας Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου (A5).

59: Ταφικός αμφορέας Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(A6).

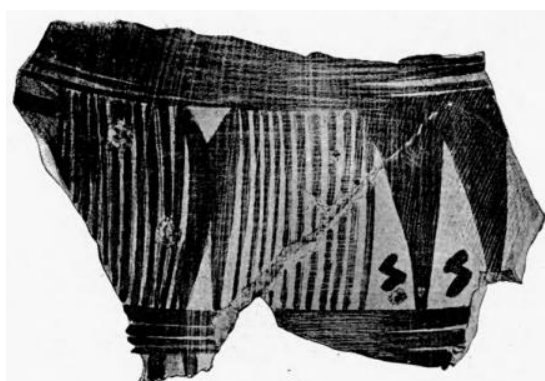
60: Ταφικός αμφορέας Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(B1).

61: Ταφικός αμφορέας Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(B2).

62: Ταφικός αμφορέας Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(B3).

63: Θραύσμα ταφικού αμφορέα Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(B4)

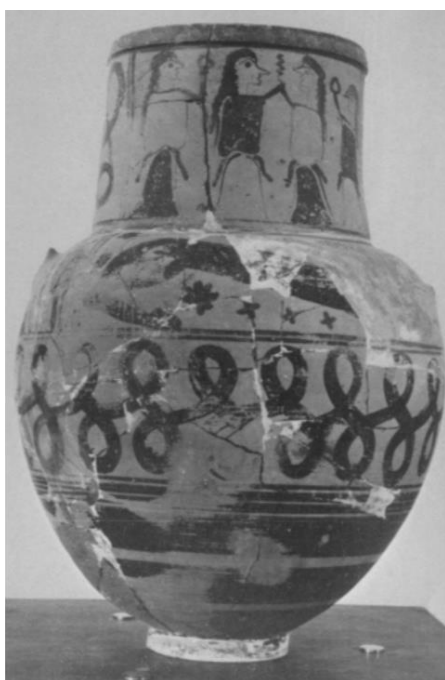
64: Ταφικός αμφορέας Υπο-γεωμετρικής τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(B6).

65: Ταφικός αμφορέας «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(Γ1).

66: Ταφικός αμφορέας «ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(Γ2)

67: Ταφικός αμφορέας «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(Γ3).

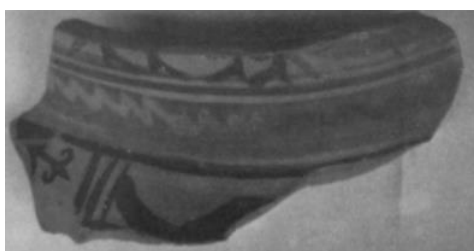
68: Ταφικός αμφορέας «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(Γ4).

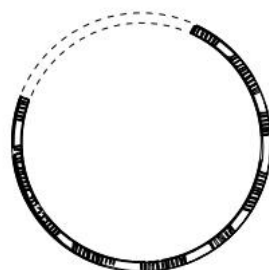
69: Ταφικός αμφορέας «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(Γ6).

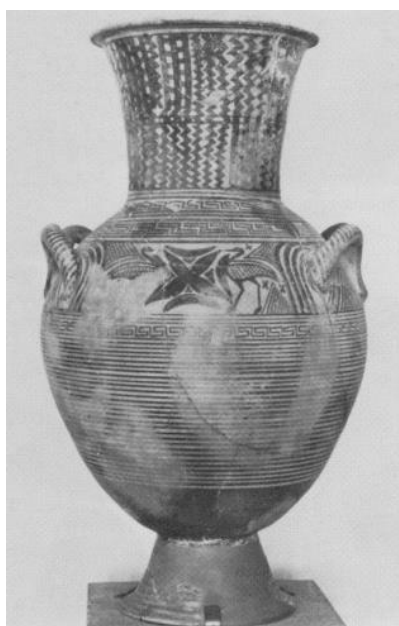
70: Θραύσμα ταφικού αμφορέα «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(Γ7).

71: Θραύσμα ταφικού αμφορέα «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(Γ8).

72: Ταφικός αμφορέα «Ανατολίζουσας» τεχνοτροπίας από το νεκροταφείο του Υγειονομείου(Γ9).

73: Αμφορέας Ύστερης Γεωμετρικής τεχνοτροπίας από τη Βοιωτία.

74: Ταφικός αμφορέας από την Θήρα.

75: «Κρατηροειδής» ταφικός αμφορέας από την Παροικιά.

76: Ταφικός αμφορέας Ύστερης Γεωμετρικής τεχνοτροπίας από τις Πιθηκούσες.

77: Αμφορείς από το Vulci.

Πηγές εικόνων

1. Boardman 1952, σελ. 3, σχεδιαστική αναπαράσταση 1.
2. Boardman 1952, σελ. 3, πιν. I, εικόνες 1-8.
3. Chatzidimitriou 2020, σελ. 149, εικ. 28.
4. Chatzidimitriou 2020, σελ. 149, εικ. 29.
5. Χαραλαμπίδου Διατριβή, εικ. 66.
6. Charalambidou 2017, σελ. 142, εικ. 14.2(δεξιά).
7. Weinberg 1943, πιν. 17, εικ. 123.
8. Boardman 1957, σελ. 3, σχέδια 1, 12, 13.
9. Charalambidou 2017, σελ. 125-126, εικ. 14.3-14.4.
10. Charalambidou 2017, σελ. 125-126, εικ. 14.3-14.4.
11. Charalambidou 2017, σελ. 125-126, εικ. 14.3-14.4.
12. Charalambidou 2017, σελ. 126, εικ. 14.5.
13. Coldstream 1968, σελ. 191, πιν. 41a.
14. Descoeudres 1976, πιν. 3 Eretria Mus. Inv. 432.
15. Rubensohn 1917, σελ. 76, εικ. 84.
16. Κουρουνιώτης 1903, εικ. 1.
17. Χαραλαμπίδου Διατριβή, σχέδια 64, 65(πιν. 92).
18. Huber 2013, εικ. 3.
19. Κουρουνιώτης 1903, σελ. 11. Εικ. 2.
20. Boardman 1952, πιν. 2B 14-18.
21. Charalambidou 2020, εικ. 9.
22. Θέμελης 1979, πιν. 31β.
23. Blandin 2007, σελ. 277, πιν. 144.
24. Blandin 2007, σελ. 178, πιν. 45.
25. Vlahou 2007, σελ. 234, εικ. 5β.
26. Κουρουνιώτης 1903, σελ. 18, εικ. 10.
27. Boardman 1952, σελ. 14 c.
28. Boardman 1952, σελ. 14 d.

29. Boardman 1952, σελ. 14 e.
30. Boardman 1952, σελ. 14 f.
31. Boardman 1952, σελ. 14 g.
32. Boardman 1952, σελ. 14 h.
33. Huber 2013, σελ. 814 b.
34. Young 1942, σελ. 31, εικ. 12.
35. Μυλωνάς 1975, πιν. 231, εικ. 132.
36. Pfuhl 1903, πιν. 18, 1(C15).
37. Moschonissioti 2017, σελ. 359, εικ. 30. 6.
38. Roebuck 1940, σελ. 243, εικ. 56.
39. Brueckner und Pernice 1893, σελ. 134, εικ. 30.
40. Broneer 1938, σελ. 221, εικ. 56.
41. Charalambidou 2020, εικ. 6.
42. Huber 2013, σελ. 82, εικ. 5
43. Huber 2013, σελ. 83, εικ. 6.
44. Huber 2013, σελ. 83, εικ. 7.
45. Huber 2017, σελ. 5a-d.
46. Huber 2013, σελ. 88, εικ. 11.
47. Boardman 1952, πιν. 7, εικ. C12.
48. Huber 2010, σελ. 212.
49. Huber 2003, πιν. 94, C37.
50. Huber 2003, πιν. 93, C35.
51. Popham et al. 1979, σελ. 126, πιν. 106(51.2)
52. Huber 2013, σελ. 86, εικ.9.
53. Huber 2013, σελ. 86, εικ. 10.
54. Charalambidou 2017, εικ. 24. 26.
55. Φωτογραφία από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Ερέτριας.
56. Κουρουνιώτης 1903, σελ. 28, εικ. 16.
57. Boardman 1952, πιν. 3 B.

58. Boardman 1952, πιν. 4, Α5.
59. Κουρουνιώτης 1903, σελ. 26, εικ. 15.
60. Κουρουνιώτης 1903, σελ. 20, εικ. 11.
61. Boardman 1952, πιν. 4, Β2.
62. Κουρουνιώτης 1903, σελ. 20, εικ. 12.
63. Κουρουνιώτης 1903, σελ. 22, εικ. 13.
63. Boardman 1952, πιν. 4, Β6.
65. Boardman 1952, πιν. 5, C1.
66. Boardman 1952, πιν. 5, C2.
67. Boardman 1952, πιν. 5, C3.
68. Boardman 1952, πιν. 6, C4.
69. Boardman 1952, πιν. 6, C6.
70. Boardman 1952, πιν. 7, C7.
71. Boardman 1952, πιν. 6, C8.
72. Charalambidou 2018, πιν. 1.
73. Coldstream 1968, πιν. 45, εικ. C.
74. Pfuhl 1903, πιν. 26, εικ. 1,2.
75. Zapheirou 2017, σελ. 156, εικ. 15.15.
76. Buchner 1970-1971, σελ. 63, εικ. 1.
77. Blakeway 1932/1933, πιν. 28, εικ. 59, 60.